

15. fejezet

Intézményes nyelvirtás

...amelyben arról lesz szó, hogy tulajdonképpen mit hívnak nyelvhelyességi hibának, hogy mi a nyelvművelés, és miért kártékony; azt is megnézzük, mitől ilyen hatékony mégis; végül arról beszélünk, van-e esély a nyelvi normativizmus csökkenésére.

Az előző fejezet megnyugtató norvég példája által nyújtott reménykedés után – hogy egyáltalán nem kell egyetlen változatot favorizálni, nem fog szétesni a gazdaság, nem vész el a nemzeti öntudat, nem lesz káosz és anarchia – jöjjön a mi valóságunk hidegzuhanya. SKUTNABB-KANGAS több írásában is hangsúlyozza, hogy a kevés üdítő kivételtől eltekintve a nyelvi sokszínűség legmegátalkodottabb gyilkosa az iskola és a média. Olyannyira, hogy szerinte nyugodtan nevezhetjük **lingvicídiumnak**, azaz nyelvi genocídiumnak, *nyelvirtásnak*, ami szerte a világon az iskolákban zajlik. A genocídium ugyanis nem föltétlenül jelenti az egyedek elpusztítását, jelöli azt a megtervezett rombolást is, amely az emberek csoportját mint közösséget semmisíti meg: a politikai és társadalmi intézményrendszer, a gazdasági alapok, a kultúra, a közösségi érzés szétzilálását, azoknak az alapoknak a tönkretételét, amelyekre a közösség léte épül. Skutnabb-Kangas szerint ennek megfelelően nyelvirtásnak számít, ha erőszakkal kényszerítik a gyerekeket, hogy egy másik nyelvi csoporthoz tartozzanak, mint ami a sajátjuk, ráadásul egyben súlyos lelki sérüléseket is okoznak ezzel.

Ez nem hangzik valami jól. Reménykedhetünk benne, hogy csak túloz? A szociolingvisták szerint nem. A második fejezetben elindított lift korábban már említett utasa, JAMES MILROY sem fogalmaz sokkal enyhébben (1998, 64–65): „Abban a korban, amikor a faj, a bőrszín,

a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználatára alapján történő diszkrimináció” – azaz a **lingvicizmus** valami miatt továbbra is legitim. De hogyan maradhatott állva ez a bástya máig, Európa és Észak-Amerika azon országaiban is, ahol az azonos esélyek biztosítására nagyobb figyelem irányul, mint Európa keleti felében megszoktuk, s a társadalmi diszkrimináció egyéb formáit éles bírálókat érik? Mert hiszen a nyelvi diszkrimináció semmivel sem kevésbé ismeretes Nagy-Britanniában vagy az Egyesült Államokban, mint nálunk, vagy mint például Lengyelországban. A jelenség nyilvánvalóan nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem okok egymást erősítő rendszerére.

Mi az a nyelvművelés?

A magyar kultúrában fölnőtt embereknek természetes, hogy nyelvhasználatuk alakítását nem csak szüleik, társaik, beszélgetőpartnereik kívánalmaihoz próbálják igazítani, hanem a *helyes* beszéd követelményeinek is igyekeznek megfelelni, legalábbis bizonyos alkalmakkor – amikor idegenekkel vagy nagyobb nyilvánosság előtt beszélgetnek, és kedvező képet szeretnének kialakítani magukról. Megszokták azt is, hogy a „helyes beszéd” követelményeit többnyire az iskolában tanulhatják meg, s később különböző nyelvművelő műsorok, írások segítségével tájékozódhatnak arról, mit használjanak és mit ne, ha „helyesen” akarnak beszélni. A nyelvművelésről a legtöbb magyar embernek ez a permanens nyelvi nevelés jut eszébe.

De nem mindenkinek, ezért érdemes tisztázni, miről is beszélünk. Találkoztam már olyannal, aki a svédekhez hasonlóan értelmezte – Svédországban a nyelvművelés a nyelv terminológiai modernizációját és nyelvi ismeretterjesztést jelent –, ezért aztán sokáig nem is értette, mi bajuk ezzel a társasnyelvészeknek. (Ezzel semmi.)

Az angolszász használat közelebb áll az általános magyar jelentéshez, egy nagyon fontos különbséggel: az angolban olyan laikusok (nem nyelvészek) által végzett preskriptív tevékenységet jelöl, amely esztétikai, nyelvtörténeti, logikai vagy morális alapon hozott értéktételekből kiindulva próbálja terjeszteni a „helyes” nyelvhasználat szabályait. A magyarok viszont úgy tudják, hogy a nyelvművelők nyelvészek, és ezt terjeszti az 1980-as években kiadott, két kötetes *Nyelvművelő kézikönyv* is, ott azt olvashatjuk, hogy a nyelvművelés az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, „amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését”; valamint hogy „célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidősebb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg”.

A két meghatározás nincs összhangban egymással: azt a két nagy hagyományt tükrözik, amelyek végigvonulnak a magyar nyelvművelés történetén. Az egyik, a *nyelvközpontú nyelvművelés* kategorikus szabályokban gondolkodik, az egységesség híve, a logikai, történeti szempontokat részesíti előnyben, a nyelvi racionalitást és esztétikumot abszolút érvényűnek gondolja. A szemléletmód fókuszában a nyelv „jobbítása” áll. A másik, az *emberközpontú nyelvművelés* szintén „jobbnak” véli a sztenderd változatot a többinél, de nagyobb teret enged mellette más változatoknak, elfogadja, hogy a nyelvhasználatban a szokás sokszor fölülírja a logika és a történetiség szempontjait, a nyelvi racionalitást és esztétikumot pedig – bizonyos megszorításokkal – relatívnak gondolja. Középpontjában a beszélőközösség és a megértés áll.

Elvben a két szemléletet megpróbálják összebékíteni, egymást kiegészítő elméletekként kezelni, a nyelvművelés legfontosabb hadállásainak számító iskolákban viszont továbbra is az első, szigorúbb változattal találkozunk. Tulajdonképpen érthetően: a beszélőközösség valódi nyelvhasználatából kiinduló tanácsadás ugyanis fából vas-

karika. Ezt az elméletet követve, ha a nyelvművelők értelmes tanácsokat akarnának adni, akkor naprakészen ismerniük kellene az összes magyar közösséget, kisebbeket és nagyobbakat, valamennyi nyelvhasználati szokásukkal együtt (beleértve azt, hogy milyen helyzetben, ki, mikor milyen stílusváltozatot használ, hogy melyik nyelvhasználati szokás megsértése milyen súlyú, és milyen jelentést hordoz). Minthogy még egyetlen, kicsike nyelvközösség összetett nyelvhasználati szokásainak összességét sem igen sikerült még soha senkinek minden apró részletre kiterjedően leírnia, ez viszonylag nagy feladatnak tűnik. De értelme sem sok lenne ennek a heroikus munkának: jön a nyelvművelő, megfigyeli, hogyan beszélnek a közösségben, és utána ugyanannak a közösségnek ad tanácsokat, amelyik közösség nyelvhasználatából az adott szabályt elvonatkoztatta?

Mielőtt továbbsmegyünk, fontos tisztázni, mi a nyelvművelés tevékenységének tárgya, azaz mit neveznek *nyelvhelyességi hibának*, mert nem minden nyelvhez kapcsolt „hiba” számít annak. Nem az a beszédhiba (raccsolás, pöszesség, hadarás); nem az a gondolati zavarosság vagy üresség: hazudni, semmitmondani, mindenfélét összezagyválni, közhelyeket odakenni, blöffölni a legelőkelőbbnek számító sztenderd változatban is lehet. A nyakatekert mondatok, a beszédtervezési zavarok (pl. sok mondat-újrakezdés, egymásba fonódó, le nem zárt gondolatlánc stb.), a rosszul megválasztott szavak, a hallgató előzetes tudását figyelmen kívül hagyó viselkedés, a stílustalankodás nem nyelvhelyesség kérdése: segíthet az olvasás, a jó beszédek elemzése, a retorikatanulás, sok gyakorlás, az önbizalom, hogy ne rettegjünk a beszédetől, és az önfegyelem, hogy figyeljünk a hallgatóságra, próbáljuk fölmérni az elvárásaikat. De tartalmilag, szerkezetileg zavarosan, rossz beszédstratégiát választva vagy egyszerűen izgulva beszélni szintén lehet sztenderd és nemsztenderd nyelvváltozatban egyaránt. Értelemszerűen nem nyelvhelyességi hiba a helyesírási hiba sem.

Nem nyelvhelyességi hibák azok sem, amiket anyanyelvi beszélők soha nem követnek el, legfeljebb egészen kicsi korukban, nyelvelsajátítás közben, vagy az agy súlyos sérülése által okozott beszédzavar,

afázia következtében. Magyar anyanyelvű beszélők sosem tévesztik el a hangrendi illeszkedést, mert ez a magyar egyik legerősebb, legkorábban elsajátított hangtani szabálya. A magyar anyanyelvű beszélők sohasem helyezik a ragokat vagy a névutókat a főnevek elé, prepozícióként, mindig megkülönböztetik az igeragozásban az egyes és a többes számot, nem cserélik föl az *ajtó* és az *autó* vagy a *virág–világ* szavakat. Azokat a szabályokat, amelyeket a magyar anyanyelvűek sosem szegnek meg, joggal nevezhetjük a magyar nyelv szabályainak – éppen onnan ismerjük föl a külföldieket, hogy többségük ezek közül a nyelvi szabályok közül is eltéveszt egyet-kettőt (vagy sokat). A magyar nyelvtan szabályaitól való eltérés, tévesztés tényleg *nyelvi* hiba – nem főbenjáró bűn, csak annyit mutat, hogy az illetőnek nem a magyar az anyanyelve. A nyelvművelést ezek a grammatikai tévesztések hidegen hagyják.

Mi a „nyelvhelyességi hiba”?

A nyelvhelyességi hibának kinevezett alakok legfőbb jellemzője, hogy a magyarul tökéletesen tudó anyanyelvi beszélők nyelvhasználatából pécézik ki őket azok, akik hisznek a létezésükben – a nyelvészek az ilyesmit nem „nyelvhelyességi hibának”, hanem a sztenderdtől eltérő, de semmivel sem kevésbé autentikus magyar változatnak tartják. Az előíró szemlélet viszont nyelvtani (nyelvi) hibának állítja be őket: például hogy az elkövető figyelmen kívül hagyja, hogy nem használunk névelőt személynevek előtt, összetéveszti a kijelentő és a felszólító módot, az iktelen és az ikes ragozást, és így tovább. Csak-hogy. Ha egyszer egy nyelvközösség fele mégis használ névelőt a személynevek előtt, akkor nyelvész olyan mondatot nem írhat le, hogy „nem használunk névelőt személynevek előtt”, merthogy nyilvánvalóan használunk (pl. *mondta a Pistának, hogy jöjjön?*) – akkor is, ha nem minden magyar anyanyelvű teszi, és sokan meg hol igen, hol nem. Vagyis: csak a nyelvművelők tartanak helyesnek, ha nem létezne ilyen szerkezet, de létezik – épp ez az előíró szemlélet lényege,

nem a valósággal foglalkozik, hanem saját vágyaival, azokat nevezi ki egyetlenes érvényűnek.

Nézzük a nyelvinek beállított „nyelvhelyességi hibák” közül a legmegbélyegzettebbeket. A szégyenrangsor élén három olyan hibásnak minősített forma áll, amelyet fejcsóváló sziszegéssel illik rosszallani, ha „megüti” a fülünket – annyira szörnyűségesek, hogy külön nevet is kaptak: ők a *nákolás*, a *suksükölés* és a *szukszükölés*.

Mi a baj a nákolással? Az általános iskolások is fújják: aki nákol, összetéveszti az egyes szám első személyű alakot (*én látnék*) a többes szám harmadik személyűvel (*ők látják*), és képes olyat mondani, hogy *én látják*. Ha így van, az tényleg nagy baj, hiszen nem szimpla butuskaság vagy rossz magyarság, ha valaki nem tudja megkülönböztetni az *én*-t az *ők*-től, hanem súlyos kognitív zavar, ez az indoklás tehát valójában azt mondja, hogy aki nákol, az súlyosan fogyatékos. A rossz hír az, hogy ha ezt elfogadjuk, akkor ezzel megállapítottuk, hogy a felnőtt magyarországi lakosság csaknem fele súlyosan szellemi fogyatékos. Legalábbis az egyetlen rendelkezésre álló, valamirevaló nyelvi fölmérés, a **Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat** (MNSZV) adatai szerint az adatközlők 46 százaléka nem ítélte hibásnak a nákolós mondatot. (Emlékeztetőül: ez a fölmérés reprezentatív mintán vizsgálta számos magyar nyelvi változó elterjedtségét az adatközlők végzettségét, életkorát, nemét, lakóhelye méretét illetően, és mérte többek között a nyelvhasználat és a mobilitás kapcsolatát.)

A jó hír, hogy mégsem retardált az ország fele, mert ez a „nem tudja megkülönböztetni”-érv mérhetetlen ostobaság. Ki az az olvasók közül, aki nem érti pontosan, hogy rólam vagy örölkük van-e szó, amikor azt mondom, hogy *ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni?* (Ez volt az MNSZV egyik megítélendő mondata.) Senki, hiszen a szöveggörnyezet azonnal eldönti, többszörösen, mert ráadásul nem is azonos ragozási sorból való az egyes szám első sze-

mélyű *kapnák* (határozatlan ragozás) és a többes szám harmadik személyű *kapnák* (határozott ragozás). Vagyis: (én) *látják* egy *szobrot* – és (ők) *látják a szobrot*. Ki nem tud itt különbséget tenni? De ha ezzel valakinek baja van, akkor miért nincs baja azzal, hogy a magas hangrendű igét csakis egyféleképpen tudjuk mondani, sztenderd és nemsztenderd változatokban egyaránt, nevezetesen úgy, hogy *néznék egy filmet*, és *néznék a filmet*. És megint senkinek sem okoz gondot, hogy mikor van szó rólam, mikor róluk.

A következő érv az szokott lenni, hogy rendben, de ha a mély hangrendű igékben *lehet* különbséget tenni, akkor „őrizzük meg ezt a lehetőséget”. Jó – de minek? „Mert az a helyes.” És miért is? Félreértést a nemsztenderd alak sem okoz, ha igen, akkor a *néznék*-et is sürgősen *néznák*-ra illene változtatni. Melyik illik jobban a magyar nyelv rendszerébe? Figyelembe véve, hogy a magyar nyelv egyik leg-erőteljesebb szabálya a hangrendi illeszkedés, nem tudunk mást mondani, mint hogy a nemsztenderd, sokat szidott nákolás. Bizony, a magyar nyelv rendszeréből kilóg a sztenderd *látják*, és belesimul a nemsztenderd *látják*, ha tetszik, „a magyar nyelv szellemének” az utóbbi megfelel, a „helyes” alak meg nem. Akkor miért mondják, hogy hibás? Csak. Mert valaki, akinek elég tekintélye volt, hogy mások odafigyeljenek a szavára, ezt találta ki.

Nagyon hasonló a suksükölés és a szuksükölés ellen fölhozott összetévesztős érv: „aki suksüköl, szuksüköl, az nem tudja megkülönböztetni a felszólító és a kijelentő módot”. Valóban nem tudjuk, melyik a felszólító, melyik a kijelentő módú alak a *meglássuk* és a *lássuk meg* közül? Ha nem, akkor a *megnézzük* és a *nézzük meg* miért olyan egyértelmű? Azt is szokták mondani, hogy de a „suksükölés bánca a fülem” és „csúnya”. Dehát először is: a fülbántós tézis nem érv arra, hogy *miért* volna helytelen a suksükölés, hanem szimpla betanított kis rigmus, a tanárok egyik kedvence, hogy megjegyezhetővé tegye a bűn mibenlétét. Másrészt ha a kijelentő módú *lássuk* csúnya, akkor hajszálpontosan ugyanolyan csúf a fölszólító módú is – mégis, mit mondjunk helyette?

A suksükölés és a szukszükölés szintén olyan nyelvi változás eredménye, amely a nyelvet rendszerszerűbbé teszi, mert ugyanúgy kivételt szüntet meg, mint a nákolás: szabályosabbá teszi a *t*-re végződő igék kusza paradigmáit. Ma az igeragozásban kétféle toldalék kezdődik *j*-vel (eredetileg az igeragban nem volt ott a *j*). Az egyik esetben a *j* egy toldaléklánc első eleme: a felszólító mód jele, ragozáskor ezt követik az igei személyragok: *vár-j-am*, *vár-j-uk* stb. A másik esetben, a határozott ragozás paradigmájában a *j* ma már egyszerűen a rag része, annak első hangja: *vár-juk*. A mély hangrendű sorban az egyes szám első és második személyben nincs ott ez a *j* (*vár-om*, *vár-od*), harmadik személyben ott van (*vár-ja*); a magas hangrendű sorban sem egyes számban nincs ott – harmadik személyben is mindenhol az eredeti *i* áll (*kér-i*, *fest-i*, *néz-i*) –, sem a többes számú alakokban, kivéve az első személyt (*kér-jük*). A nem *t*-re végződő igékénél semmi gondunk nincs a kétféle eredetű *j*-ből: egyszerűen egymáshoz kapcsoljuk az igét és a toldalékot, akár felszólító módról, akár kijelentőről van szó. A felszólító módú és a kijelentő határozott alak ugyanúgy hangzik (*várjuk*, *tépjük*, *rakjuk*, *védjük* stb.). A magyar nyelv változataiban (ma már) általánosan érvényes az a szabály, hogy ha *j*-vel kezdődő toldalék kapcsolódik *z*, *s*, *sz* tövű igékhez, akkor a *j* hasonul: *mossuk*, *bozzátok*, *halásszák*. Így van ez akkor is, ha az ige kijelentő módban áll, és akkor is, ha felszólító módban.

Most jön a kavár a *t*-végűekkel. Van egy másik általánosan érvényes szabály is, az, hogy a felszólító mód *j* jele előtt az *sz**t* és *st* végű igék *t*-je kiesik. Így aztán az előző szabály lép életbe, azaz: a *j* hasonul a szóvégi *s*-hez, *sz*-hez: *fesse*, *válassza*. Ha az igető *t*-re végződik, de előtte magánhangzó vagy más mássalhangzó (nem *s*, *sz*) áll, akkor a felszólító mód jelének nem a megszokott *j* alakjával, hanem az ebben a hangtani környezetben megjelenő változatával találkozunk: a felszólító mód *j* jelének *s* változata (allomorfja) jelenik meg. Ilyenkor a szóelő *t*-je magánhangzók után hasonul ehhez az *s*-hez (*lássá*, *üssé*), a mássalhangzó utáni *t* meg összeolvad az *s*-sel, és így *cs*-nek

hangzik: *rejtse, bontsa, oltsa*. A sztenderd változatban a *t*-re végződő igéknek csak a felszólító módú alakja viselkedik e szabályok szerint, a kijelentő határozott ragozású alakokban a toldalék kezdő *j* hangja a változatlan igeőhöz kapcsolódik (*látjuk, festjük, balasztyák, bontjátok*).

Hogyan jön tehát létre a szuksükölés és a suksükölés? Úgy, hogy a nem *t*-re végződő, azaz minden más igeire érvényes szabályt, hogy azonos módon viselkedik a felszólító mód *j* jele és a határozott (tárgyas) kijelentő igeragokat kezdő *j*, kiterjesztik a *t* végű igékre is. Vagyis: megszüntetnek egy kivételt.

A következő híres összetévesztős példa a *hol*, illetve a *hová* kérdésre válaszoló *-ban/-ben* és *-ba/-be* „keverése”. Valójában itt sincs szó semmiféle keverésről: a *-ban/-ben* ragnak van egy igencsak elterjedt, nem ritkán sztenderd beszédhelyzetben is fölbukkanó *-ba/-be* változata. Kétségtelen, hogy az irányhármasság megléte a magyar egyik fontos jellemzője, és jó régóta az, már a magyar elődnyelveiben is megvolt. De biztos, hogy sérül, amikor azt mondjuk, hogy *tegnap nem volt iskolába?* Van-e olyan olvasó, aki nem tudja eldönteni, hogy *hová nem volt tegnap* vagy *hol nem volt tegnap?* Mondok olyan mondatot is, ahol viszont nem fogjuk tudni eldönteni: ha azt halljuk, hogy *virágot ültettem a kertbe*, akkor a kérdés lehet *hová* és *hol* is. Csak itt meg teljesen mindegy, mert semmilyen félreértés nincs belőle, a következőképpen ugyanaz: a virág ott lesz a kertben. Az *n* elhagyása a *-ban/-ben* végéről sokkal kisebb indulatot vált ki, mint a nákolás vagy suksükölés – nincs saját neve sem, nem tartozik tehát a főbűnök közé. Az MNSZV-ben az *Éva nem bízott a férjébe* mondatban a megkérdezettek több, mint fele semmi kivetnivalót nem talált, és még olyan formális beszédhelyzetekben is gyakori az *n* elhagyása (pl. akadémiai előadásban), ahol az előadó is meg a hallgatóság is kész megesküdni rá, hogy az előadó helyesen beszél magyarul.

Ha valakit mégis birizgál legbelül az iskolai tan, miszerint ha egyszer van lehetőségünk megkülönböztetni valamiket, akkor miért hagyjuk elveszni e lehetőségeket, és gyakorlatibb bizonyítékot akar

arra, hogy nem pusztul bele a nemzet a nyelvromlásba, annak a magyar nyelvtörténetből példák tömegét lehet megnyugtatóképpen bemutatni. Az ómagyar korban még szorgalmasan ragozták a határozói igeneveket (a HALOTTI BESZÉDBŐL: *badlavá boltát* – ’hallotta, hogy meg fog halni’); aztán ott volt az a rengeteg múlt idő, és ma jól megvagyunk eggyel, névelőket az ősmagyar korban egyáltalán nem használtak a magyarok. Lényegében nem halljuk már a „helyes” többes szám első személyű határozott alakokat, a *mondanók*-ot, *néznők*-öt, és különösebben senkinek sem hiányzik, holott milyen szépen meg lehetett vele különböztetni a határozott meg a határozatlan tárgyias mondatokat (*néznők a filmet, néznénk egy filmet*). Ugyan ki követelné vissza, és minek?

Nem sikerült időben „elkapni” (értsd: olyan erősen megbélyegezni, hogy a nákoláshoz, suksüköléshez hasonló véteknek nyilvánuljon) egy olyan formát, amely viszont ténylegesen szerkezetkeveredésből állt elő: a *nyilván, hogy...*, *természetesen, hogy...*, *bizonyára, hogy* formáról van szó. Egyértelmű, hogy a *biztos, hogy* és a *biztosan* keveredése hozta létre a szerkezetet, és sokan még csak azt sem tudják, hogy bizony „helytelenül” beszélnek, akik használják: az MNSZV adatközlőinek 79 százaléka nem javította a *valószínűleg, hogy* szerkezetet tartalmazó mondatot. A *természetesen, hogy*-féle szerkezet jó példa arra, hogy a megbélyegzés jelenléte és ereje jórészt a véletlenül múlik: az egyszerűsödést, rendszerszerűvé válást erősen megbélyegzi a magyar anyanyelvűek jelentős része, mert ezt tanították neki az iskolában, a szerkezetkeveredésről meg sokszor a legnormatívabb javítatók sem tudnak.

A megítélés változékonyságára az ikes ragozás a legjobb példa. Néhány évtizede csaknem olyan súlyú bunkóságnak ítéltetett az *eszék* és *iszók*, mint ma a nákolás vagy a suksükölés. A tanárok kitaratóan javították az eszékkel diákokat, a felnőttek kajánul vigyorogtak az iszokolókon. Ez már 1988-ra jelentősen megváltozott: az *iszók*-ot tartalmazó mondatot az MNSZV adatközlőinek fele helyesnek tartotta, ma pedig nem ritka, hogy ha megkérdezem a tanítványaimat,

mi a különbség az *eszeké* és az *eszem* közt, először nem is értik, minek kérdezek ilyet, majd azt mondják, hogy az egyik alanyi (határozatlan), a másik tárgyias (határozott) ragozás, és beszámolóik szerint egyre kevesebb tanár javítja a nem ikés ragozást. Őszintén szólva semmit nem veszünk vele: az ikés ragozás sosem teljesedett ki, fontos nyelvtani funkciója soha nem volt, már a 18. század végén is halódott, és ha RÉVAI MIKLÓS dörgedelmei nem lettek volna olyan hatékonyak a védelmében, mi már csak nyelvtörténeti érdekességként találkoztunk volna vele.

A megítélés relativitására pedig egy másik példa, a *kell legyen* szerkezet. Ez a változat Magyarországon senkinek nem szúr szemet, nem hasogat fület, mert itt kezdetben erdélyi jellegzetességnek számított, és az „erdélyi magyarnak” (nincs ilyen homogén változat per sze) magas a presztízse. Az erdélyi nyelvűvelők, tanárok viszont ugranak rá, mert ott meg román tükörszerkezetnek tekintik. Vagyis ahol csaknem mindenki használja, ott meg van bélyegezve, ahol kevesen, ott nem vált ki különösebb izgalmakat.

A diszkriminálógépezet

Mi a baj a nyelvűveléssel? Az előző fejezetek után már nem kell magyarázni, hogy a megfegyvelmezős hozzáállás lényegében a nyelv legfontosabb tulajdonságait hagyja figyelmen kívül. Hogy a nyelv nem homogén, de annyira nem az, hogy nincs két ember, aki ugyanolyannak ismeri anyanyelvét; hogy a nyelvi szabályok nem kategorikusak; hogy a nyelv folyamatosan változik; hogy a társas szerepek, beállítódások jelzése nemcsak elválaszthatatlan tulajdonsága a nyelvnek, hanem valószínűleg elsődleges funkciója. Értjük már, hogy ha valaki a nyelvhasználatunkon gúnyolódik, akkor nemcsak minket néz ostobának, hanem azt a közösséget is sértegeti, amelyben anyanyelvünket tanultuk – hiszen nyelvhasználatunk egyben ennek a közösségnek a szimbolikus megjelenítése is, ahogyan beszélünk, azzal identitásunkat is kifejezzük.

Itt rövide is zárhatnánk a dolgot, ha csak annyi volna a baj a nyelv-műveléssel, hogy nem tudományos. Hiszen attól még lehetne ártalmatlan időöltés, unaloműző bíbelődés valami teljesen értelmetlen dologgal. De a normatív hajlam többnyire nem arra sarkallja azokat, akikbe befészkelte magát, hogy saját nyelvhasználatukat pallérozgas-sák. A normatív hajlam, önnön legbensőbb természetéből adódóan, másokkal szeret foglalkozni, másokat szeret rendreutasítani, abaj-gatni, másokat oktat ki, és akar megnevelni – ha hatalom is társul mellé, akkor a következmény nem egyszerűen a lelkünknek kelle-metlen és megalázó, hanem társadalmi szinten is káros. Ezért érde-mes továbblépni annál a megállapításnál, hogy „a nyelv-művelés nem tudományos”, és megnézni, hogyan működik a nyelvi diszkriminá-ció; elgondolkodni azon, hogy ha nem nyelvészet a nyelv-művelés, akkor vajon mi, és miért dőlnek be olyan sokan annak a saját tapasztalataikkal nyilvánvalóan szembenálló kijelentésnek, hogy ha nem művelik a nyelvet, akkor az majd jól elenyésszik.

Hogyan működik tehát a nyelvi diszkrimináció? Egy kis csoport saját nyelvváltozatát nevezi ki a nyelv egyetlen „igazi” (jó, szép, mű-velt, helyes, választékos, gondozott) változatának, saját változatát azonosítja „a” nyelvvel, saját szabályait erőlteti rá a többiekre. Sőt: eléri, hogy a többiek is az ő változatát tekintsék kizárólagosan legi-timnek, saját változatukat pedig hibásnak, műveletlennek, csökkent értékűnek, szégyellnivalónak.

E manipulációépítmény tartóköve a nyelvhelyességi hiba nyelvi hibának álcázása. Ezzel lehet elérni, hogy a nemsztenderd változatok beszélőit butának, műveletlennek, hazafiatlannak, lustának, nemtö-rődömnek lehessen tartani, arra hivatkozva, hogy hát hiszen még saját anyanyelvét sem képes vagy hajlandó kielégítően és tisztessége-sen megtanulni. Máris kész a szellemi, illetve erkölcsi deficit ideoló-giája, amivel már kényelmesen indokolható, miért nem kaphat jó je-gyvet, jó állást az, aki „nem beszél helyesen”, és atyáskodva vállon

lehet veregetni, hogy de ha megtanulja a sztenderdet, akkor kitörhet a nyelvi gettóból.

Sokan vannak, akik addig eljutnak, hogy a nyelvművelés nem nyelvtudomány, de hajlamosak osztani azt az álláspontot, hogy ha már egyszer ez a társadalmi követelmény, akkor jobb mégis megtanulni a sztenderdet, és a diszkrimináció réme máris köddé válik. Békésen megférhetne, mondják, egymás mellett a sztenderd és a nemsztenderd alapnyelv, hát beszéljük a sztenderdet, amikor az kell, beszéljük a nemsztenderdet, amikor arra van szükségünk. És jön a szokásos zoknizás: nem olyan bonyolult azt megtanulni, hogy ha színházba megyünk, másként öltözünk, mint ha otthon nézzük a tévét, semmi gond sincs a fehér frottír zoknival, ha otthon lebzselünk vagy futni megyünk, de fekete öltönyhöz, nagyesztélyihez mégsem illik. Mitől diszkrimináció az, ha azt kérjük a gyerekektől, ne vegyenek nyelvi fehér sportzoknit a nyelvi ünneplőhöz?

A válasz egyszerűbb, mint gondolnánk. Először is, a fehér zokni nem az agyunkban van, mélyen betapadva. Ahhoz, hogy valaki egy másik nyelvváltozatban beszéljen, mint ami neki a legkényelmesebb, erőfeszítéseket kell tennie, figyelnie kell, energiát kell pocsékolnia arra, hogy ne *ö*-t ejtsen, hanem *e*-t, hogy ne *olvasnák*-ot mondjon, mint egyébként normális esetben szokta, hiszen ezt hallja maga körül, ezt mondja ő is, neuronjai ezt a mintázatot építik föl a leggyorsabban. A sztenderdet beszélő gyerekeknek, ha válaszolnak a tanárnak, csak a tartalomra kell figyelniük, a nemsztenderdet beszélőknek viszont kényszerűen meg kell osztaniuk figyelmüket, talán nem olyan mértékben, de alapjában hasonlóan, mint a magyar anyanyelvűeknek, ha az iskola nyelve a szlovák, az ukrán vagy a román. Az iskola azonban nemcsak nem vesz tudomást erről az egyenlőtlen-ségről, de még bünteti is azokat, akik eleve hátránnyal indulnak.

Másodszor: a fehér zokni nem szimbolizálja anyánkat. A nemsztenderd beszélőket nemcsak a megszokás, az elsődleges környe-

zetben hallott folytonos megerősítés mint pszicholingvisztikai kötöttség gátolja abban, hogy könnyen és kockázatmentesen elsajátítsák a sztenderdet: minthogy a nyelv identitást jelöl, a saját nyelvváltozat értelemszerűen a saját csoporthoz tartozást, a saját nyelv elhagyása szimbolikusan a saját csoport elhagyását jelenti. Ezért beszélnek a **rejtett presztízs** követői saját csoportjuk normái szerint akkor is, ha tisztában vannak vele, hogy ez a csoporton kívül megbélyegzésükhöz vezet. Ez a dacosság azonban nem változtat azon, hogy a saját nyelvváltozat leszólása anyázás: ha a tanár megbélyegzi a gyerek otthonról hozott nyelvi formáit, akkor azzal azt is kifejezi, hogy baj van azokkal, akiktől a gyerek beszélni tanult, akiktől otthon délután, este újra csak azokat a formákat hallja majd, amelyeket tanára délelőtt, az iskolában műveletlennek, csúnyának, rossznak, helytelennek, magyartalannak titulált. A szégyen és a tartózkodás nem csak akkor alakul ki, ha a tanár történetesen a kéjelegve megszegyenítő fajta, hanem akkor is, ha a javítás szelíd és jószándékú – erre később látunk majd példákat. A gyerek vagy elhiszi, hogy szülei bunkók, még magyarul sem tudnak rendesen, és ettől rettentő rosszul érzi magát, szégyenkezik, és ha hagyják neki, akkor otthon ő is bőszén javítgat; vagy nem hiszi el, de akkor is rosszul érzi magát, közösségét titokban vállaló idegenként ücsörög a padban, megfelelő távolságtartással kezelve a lényt, aki szidalmazza anyját, apját, testvéreit.

Egy erdélyi tanárnő, Páll-Gecse Éva érzékletes történetben írta le, hogy mindez nem valamiféle lilaködös nyelvi emberi jogi finnyáskodás. Amikor egy háromszéki kis faluba, a Kárpát-medence délkeleti csücskében, a Nemere lábánál fekvő Kézdiszárzapatokra került tanítónak, tanításon kívül is, irodalomórán is könnyen szót értett a gyerekekkel. Aztán, – mint írja (1996, 77) – „az irodalomórán tapasztalt rajongó felém fordulásuk a nyelvtanórákon tartózkodó magatartásba merevedett, mintha nyelvtanóráimon nem ugyanazokat a tanulókat tanítottam volna. Sikerélményekben nem bővelkedtem, szüntelenül éreznem kellett bizonytalanságukat, a közénk épülő

csendfalat. Hosszú évek teltek el, mire sikerült megnyugtatnom tanulóimat, hogy nem akarok ártani nekik, nem marasztalom el őket tájnyelvükért, csupán gazdagítani akarom e csodálatos tárházat szükséges és hasznos tudnivalókkal.” Pedig nem szégyenítette meg, nem nevette ki, nem pocskondiázta a gyerekek magyarját, ellenkezőleg, dicsérte és tisztelte, csak éppen a nyelvtankönyvben lévő sztenderdet próbálta nekik eladni „a” magyar nyelvként.

A gyerekek csendfala értetlenségből és döbbenetből épült: nyelvtankönyvük állítólag a magyar nyelvről szólt, ők meg pontosan tudták, hogy a leírt valaminek kevés köze volt ahhoz, amit ők magyar nyelvként ismertek. Egészségesen, öntudatosan válaszoltak: nem hitték el, amit nyelvtankönyvük sugallt, hogy sem ők, sem családjuk, sem a falu nem tud jól magyarul.

A szárazpataki gyerekeknek szerencséjük volt, érzékeny tanítót kaptak, és a faluban otthon ők beszéltek „helyesen”, azaz úgy, ahogy Szárazpatakon magyarul beszélnek. A diákok többsége sajnos nem ilyen mázlista, a sztenderd és a nemsztenderd nyelvváltozatok közötti felemás viszony következtében a nemsztenderd változatokat beszélő gyerekek az iskolában már induláskor hátrányban vannak; a nemsztenderd változatok beszélőinek mobilitása korlátozott. Minél normatívabb egy beszélőközösség, annál erősebb társadalmi diszkrimináció sújtja a nemsztenderd beszélőket, márpedig a magyar az erősen normatív közösségek közé tartozik.

A magyar embereket kisiskolás koruktól végigkísérő előíró szellem oda vezetett, hogy Magyarországon ma igen nagy a **nyelvi bizonytalanság**. A nyelvészetben így nevezik azt a jelenséget, hogy a beszélők nem érzik jól magukat a bőrükben, ha szűkebb közösségükből kiszakítva beszélniük kell, mert tartanak attól, hogy lenézik, megbélyegzik őket beszédük miatt. Ezt elkerülendő próbálnak igazodni az elvártnak gondolt nyelvváltozathoz, például azzal is, hogy minden rossznak érezhető formát kerülnek. Ha egy bizonyos hangalakról tudják, hogy valamilyen nyelvi funkcióban „helytelenek” szokták bélyegezni, használóját pedig „műveletlenek”, akkor ezt a formát a biztonság

kedvéért mindig kerülük. Így jönnek létre a **hiperkorrekt** (túlhelyesbített) alakok – például a biztonság kedvéért akkor is *-ban-t* mondanak, ha *-ba-t* kellene (*bementem az osztályban*) –, minthogy ezeket is szívesen kipécézik, a hiperkorrekt alak szintén „nyelvhelyességi hibának” minősül, tehát újabb megbélyegzéshez vezet.

A nyelvi megbélyegzés pedig nemcsak az iskolában jár együtt diszkriminációval, hanem a munkaerőpiacon is. A sztenderd ismerete szűrőként működik: bizonyos állásokhoz csak úgy lehet hozzájutni, ha az ember beszél; vagy ha két jelölt közül a nemsztenderdet beszélő sokkal rátermettebb, akkor sem ő kapja a munkát, hanem a sztenderdet beszélő. Ezt nem pusztán hétköznapi tapasztalatból lehet tudni, a magyar beszélők normatív attitűdjéről készített ügynökvizsgálat világosan mutatta.

Kutatások tömege vizsgálta már, hogyan reagálnak az emberek a különféle nyelvekre és nyelvváltozatokra, milyen attitűdök mutatkoznak meg viselkedésükben: e vizsgálatokban biztosnak kell lennünk benne, hogy nem a beszélő személye – arca, magassága, alakja, öltözéke stb. – befolyásolja, adatközlőink mit gondolnak róla, mennyire találják értelmesnek, kedvesnek, barátságosnak, hanem kizárólag a nyelvhasználata alapján alakítják ki róla véleményüket. Ezért aztán olyan technikákat alkalmazunk ilyenkor, amelyek lehetővé teszik a pontos mérést.

E vizsgálatok sokat idézett klasszikus módszerét Wallace Lambert fejlesztette ki, ezt a technikát **ügynökvizsgálatnak** nevezik. Lambert különböző nyelvek és különböző dialektusok iránti attitűdöket is vizsgált ezzel a módszerrel: adatközlőit arra kérte, ítéljék meg, hogy aki beszél, milyen szellemi és fizikai tulajdonságokkal rendelkezik. A tulajdonságok egyik része a kompetenciával volt kapcsolatban (hatékonyság, önbizalom, értelmesség, intelligencia, meggyőzőerő) a másik az emberi viszonyok kialakításával (barátságosság, humorérzék, modor, kedvesség, csinosság), harmadik része pedig egyéb személyes tulajdonságokkal (megbízhatóság, segítőkészség,

ambíciózusság, szerénység, szigorúság). A magnóra vett beszédrészek között azonban volt kettő, amelyet ugyanaz a beszélő mondott, csak eltérő nyelven vagy nyelvváltozatban – erről az adatközlők persze nem tudtak. Az eredmények többnyire azt mutatják az ilyen vizsgálatokban, hogy a **nyílt presztízsű** változat beszélőjét kompetensebbnek, de kevésbé barátságosnak ítélik, a **nemsztenderd** változatot vagy az alacsonyabb presztízsű nyelv beszélőjét viszont barátságosabbnak vélik.

Vannak azonban kivételek is: Londonnak abban a városrészében, amelyben lényegében mindenki a nemsztenderd COCKNEY-változatot beszéli, minden szempontból a sztenderd beszélőt értékelték többre – nyilván a COCKNEY nagyon negatív megítélése miatt. Egy Szegeden és Budapesten végzett vizsgálatban hasonló eredményre jutottunk: ügynökünk nem magnószalag, hanem élő személy volt, és feladata szerint egyetemistákat kért arra, hogy töltsenek ki egy nyelvi kérdőívet, amelyet szakdolgozatához szeretne fölhasználni. A csoportok egy részében sztenderd magyart beszélt, a csoportok másik részében a vajdasági magyar palicsi változatát. Később bement a csoportot tanító tanár, és megkérte a hallgatókat, értékeljék az ügynököt, mondván, hogy végzés után szeretnék őt alkalmazni. A hallgatóknak egy kérdőíven kellett értékelniük, egyes tulajdonságokat milyen mértékben tartanak jellemzőnek az ügynökünkre.

A magyar normativizmus erejét mutatja, hogy más ügynökvizsgálatoktól eltérően itt nem volt olyan tulajdonság, amely szerint kedvezőbb besorolást kapott volna a vajdasági figura, mint a **sztenderd**: a sztenderded nemcsak intelligensebbnek, értelmesebbnek, határozottabbnak, meggyőzőbbnek, komolyabbnak, ambíciózusabbnak és hatékonyabbnak vélték, de barátságosabbnak, segítőkészebbnek, kedvesebbnek, szerényebbnek, jobb humorérzékűnek, megbízhatóbbnak – sőt jóképűbbnek is. Kiderült az is, hogy a budapesti egyetemisták valamivel negatívabban viszonyultak a nemsztenderd figurához, mint a szegediek.

De a gettó-érvben talán mégis lehet valami: elvégre ha egy ilyen normatív társadalomban az iskola nem tanítaná meg a gyerekeknek a sztenderd nyelvváltozatot, éppen azzal akadályozná meg az érvnyesülésüket: hagyná, hogy saját nemsztenderd nyelvváltozatuk gettójába zárva éljenek. Nem?

Nem. Mindjárt sorra vesszük, mi mindenért nem, de hogy érzékeljük ennek az érvnek az abszurditását, helyettesítsük be a magyar változatokat az európai nyelvekkel, a magyar sztenderdet meg az angollal. Az angol nemcsak Európa, hanem az egész világ első számú **lingua franca** nyelve, a tudományos életben csaknem egyeduralgó, ezért aztán sok tudományterület terminológiája először csak angolul teljes, az új szakkifejezések zöme később kerül át – kölcsönzés vagy tükörfordítás révén – a többi nyelvbe. Akkor jobb volna – hiszen a megértést könnyíti, a tudományok művelését egyszerűbbé teszi –, ha az iskolában eleve mindent angolul tanulnánk? E logika szerint sem kellene kiirtani a többi nyelvet sem, a „maguk helyén”, a családban, baráti körben miért ne élnének tovább, de mégis azok járnának a legjobban, akik otthon is angolul beszélnének. Bornírtság? Ha igen, akkor miért nem az, ha a magyar nyelvhez tartozó változatokról van szó?

Az előző példa nem alap nélküli: a gettó-érvet nemcsak a sztenderd–nemsztenderd nyelvváltozatok viszonylatában, hanem többnyelvű államokban a domináns–kisebbségi nyelvek viszonylatában is gyakran emlegetik, és szeretik az asszimilációs törekvések „jósándékának” bemutatására is használni. Sztenderd–nemsztenderd viszonylatban pedig az 1960-as, 1970-es években néhány nyelvtervezésről szóló munkában nyelvész szerzőktől – Haugentől, Fishmantól – is olvashattuk: úgy látták, hogy a sztenderd nyelv terjesztése az oktatáson keresztül azért fontos, mert ez teszi demokratikussá a nyelvhasználatot, ez biztosítja a társadalmi mobilitás lehetőségét azoknak is, akik elsődleges szocializációjuk során valamilyen nemsztenderd változatot sajátítottak el.

Ezzel az okoskodással azonban alapvető baj, hogy hamis előfeltevésekből indul ki. Először is: nem tesz különbséget jog és kötelesség között. Egyáltalán nem mindegy, hogy az iskola *lehetőséget teremt* a sztenderd változat megtanulására, vagy *megköveteli*, hogy a gyerekek az iskolában (beleértve a szüneteket és a tanításon kívüli iskolai eseményeket) a sztenderdet használják. Ha lehetőséget teremt, hozzájárul a társadalmi esélyegyenlőség megteremtéséhez, ha megköveteli, akkor máris hátrányba hozza azokat, akik otthon nem a sztenderd változatot sajátították el (következésképpen képtelenek az iskolában azt használni) – azaz diszkriminál. A nemsztenderd változatot beszélők hátránya az iskolai évek alatt nemcsak tovább nő, hanem áttevődik más területekre: a „nyelvhelyességi hibát” a tanárok úgy kezelik, mintha a válasz *tartalmilag* lett volna rossz.

Másodszor: abból az előfeltevésből indul ki, hogy a sztenderd nyelvváltozat elsajátítása pusztán akarat és törekvés kérdése, ugyanolyan tanulás, mint a matematika, a kémia, az idegen nyelvek megtanulása. Ez a nézet abból a karteziánus fölfogásból eredeztethető, amely szerint anyanyelvünket ugyanúgy tanuljuk, mint az idegen nyelveket, ha ez korábban „nem sikerült” (értvén ezen, hogy nem a sztenderdet tanultuk meg), akkor majd az iskolában. Ez a százszázötven évvel ezelőtti gondolat népszerű maradt az előíró szemléletű írásokban, csak hát szöges ellentétben áll mindazzal, amit a nyelvelsajátításról empirikus adatokból tudunk, de erről már beszéltünk (hogy a fehér zokni nem az agyunkban van). Nem veszi figyelembe ez az előfeltevés azt sem, hogy a zokni nem anyánkat idézi föl, erről is beszéltünk az előbb: a sztenderd más identitások vállalásával jár együtt, mint az **alapnyelv**.

Harmadszor: a gettó-érvben az az előfeltevés is meghúzódik, hogy „ez így van és kész”, azaz hogy a nyelvi diszkrimináció létezik, és nem tenni kell ellene, hanem föl kell készíteni rá az embereket, hogy van. Az okok megszüntetése helyett felületi kezelést javasol – márpedig így a gettósodás maga nem szűnik meg, hanem állandóan újratermelődik. Abban a pillanatban, amikor az iskolában a tanár azt

mondja, hogy a gyerek beszédével semmi baj ugyan, de *jobb neki*, ha megtanul egy *értékesebb, szélesebb körben alkalmazható* stb. változatot, leértékeli a gyerek (és közössége) változatát – azaz újabb téglát helyez a gettó falára.

A gettósodás nem abból származtatható, hogy valaki nem képes megtanulni a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot; nincs alkalma rá vagy nem akarja, mert konfliktusba kerülne miatta saját közösségével – ezek másodlagos okok, és akkor számítanak csak, ha a gettó már áll. A gettósodás abból származtatható, hogy a domináns csoporthoz tartozók csak akkor tekintik a többieket teljes jogú embernek, ha ők is a domináns változatot beszélik. A gettóból nem úgy kell kiszabadítani az embereket, hogy előbb gettókat építünk, majd az arra alkalmasnak ítélteteket megtanítjuk átmászni a palánkon, hanem úgy, hogy nem építünk gettókat. Ellenkező esetben – PETER TRUDGILL példáját idézve – úgy járunk el, mintha egy társadalomban, amelyben diszkriminálnak bőrszín vagy nemhez tartozás alapján, a bajok orvoslására azt javasolnák a diszkrimináltaknak, hogy változtassanak bőrszínt vagy nemet.

Hányan tudnak magyarul?

A nyelvhasználók vagy elfogadják a sok nyelvi okosságnak szánt tanácsot, vagy beszélnek tovább kedvük szerint. Többnyire beszélnek tovább kedvük szerint. Arany János is ezzel gúnyolta SZARVAS GÁBOR purista mozgalmát:

Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély:
 Hogy még a paraszt is mind magyarul beszél.
 Grammatikát nem tud, hiába csináljuk,
 Mégis egyre darál, egyre fecseg szájuk.
 Ugy beszél mint apja, nem halad a korral,
 Nemes oltvány helyett él ősi vackorral.

Egyáltalán hány sztenderd beszélő van Magyarországon? Az MNSZV által vizsgált változók használatának eredményeit egymásra vetítették, hogy kiderüljön, hányan vannak, akik mind a tíz vizsgált változó szempontjából a nyelvművelői elvárásoknak megfelelően viselkednek. Kétféle adatsort néztek meg: az egyik mondatkiegészítésből (tehát formális beszédprodukcióból) származott, eszerint a felvétel idején a magyar lakosság mintegy harmada számított sztenderd beszélőnek. A másik adatsort azt mérte, hogy kevesebb figyelem mellett hányan fogadják el helyesnek a nemsztenderd alakokat. Az eredmény: mindössze hét százalék azok aránya, akik mind a tíz vizsgált változót illetően sztenderdek.

Volt olyan változó, amely helyesnek vagy helytelennek minősítésében az iskolázottság hatása erős volt – azaz a magasabb végzettségűek nagy valószínűséggel kevesebben ítélték helyesnek a nemsztenderd változatot –, ezek közé tartozott a nákolás, a suksükölés és a szukszükölés. De ha azt is megvizsgáljuk, hogy az adatközlő a szüleihez képest iskolázottabb-e, akkor viszont azt tapasztaljuk, hogy a saját végzettség sok esetben kevesebbet számít, mint a szülők végzettsége, azaz sem a diplomával, sem a jó értelmi képességekkel nem jár együtt a sztenderd nyelvhasználat – és fordítva, a sztenderd nyelvhasználatból sem a végzettségre, sem az értelmi képességekre nem lehet következtetni. Jócskán vannak műveltnek számító emberek, akik műveletlennek számító nyelvváltozatot beszélnek, és vannak csekélyebb képességű, de sztenderd környezetben felnőtt, ezért a sztenderdet beszélő emberek is.

Megrettenhetünk ettől az eredménytől, kétségbe eshetünk, hogy a magyarországi magyarok kilencvenhárom százaléka nem tud rendszeresen magyarul – nagy a valószínűsége, hogy ha még több enyhén megbélyegzett változót vontak volna be a vizsgálatba, még többen lennének a magyarul „rosszul beszélők”. Temethetünk nyelvet, nemzetet, jövőt, s eljuthatunk nyílegyenesen oda, hogy még mindig nem szorongat eléggé a nyelvi szigor, erősíteni kell a normatív szemléletet. Csak hát az is kiderült az MNSZV-ből, hogy a nyelvművelő

műsorok nézése, hallgatása nem szükséges és nem is elégséges föltétele a sztenderd nyelvhasználatnak: sokan vannak, akik soha nem táplálkoznak nyelvművelő javakkal, mégis sok változó használatában sztenderdek, s jócskán vannak e műsorok fogyasztói között, akik akár a legmegbélyegzettebb változatokat is használják.

De viszonyulhatunk másképpen is ahhoz a tényhez, hogy a magyarországi magyarok kilencvenhárom százaléka tíz változóból legalább egynek a nemsztenderd változatát használja vagy helyesnek ítéli, köztük felsőfokú végzettségűek, nyelvművelő műsorokat hallgatók is. Föltehetjük a kérdést, hogy akkor ki beszél voltaképpen magyarul, s hogyan tarthat szellemi rabságban egy egész országnyi anyanyelvi beszélőt egy kis csoport hivatásos nyelvművelő generális – igaz, sok tízezer kiképzett nyelvművelő baka tanár és sok százezer önkéntes nyelvzsoldos segítségével. Mi teszi ennyire hatékonyá a purista ideológiát? Számos tényező: egyrészt a nyelvművelés értelemre és érzelemre is hat, és akarat is van benne bőven, másrészt nagyon erős az előíró szemlélet kulturális beágyazottsága. Nézzük sorban.

Miért kell javítani?

A nyelvművelők általában a *nyelv* vagy a *nyelvhasználók* igényeire hivatkoznak, mikor a nyelvművelés szükségességét indokolják, a helyesség megítélésében pedig az ésszerűsége, a logikára, a gazdaságosságra, az érthetőségre, a nyelvtanra, a nyelvtörténetre, a nagy írók példájára, a szépségre. Ám ezek a nyelv szempontjából egyrészt lényegtelenek, másrészt szubjektívak, alkalmatlanok arra, hogy a „nyelvhelyesség” kérdéseinek eldöntésében külső, objektív mérceként használhassuk őket. Más, biztonságosan használható szempontok viszont nincsenek. A Lőrincze Lajos nyomán ma is emlegetett „helyzettől függő helyesség” elve (azaz hogy bizonyos helyzetben, például a helyi nyelvjárásban a nyelvművelő nem helyteleníti azt, amit a szélesebb nyilvánossághoz szóló szövegekben igen) engedékenyebb ugyan, mint az egyszerű tiltás, de semmivel sem könnyebb

a kívülállónak biztos fogódzót találnia annak megítéléséhez, hogy melyik helyzetben fogadható el egy forma, s melyikben nem, mint azt megítélni, hogy egy forma minden esetben „jó” vagy minden esetben „rossz”.

Részben a „nyelvhelyesség” szempontjainak felelnek meg a „helytelen” nyelvhasználatot minősítő ítéletek is. Ezek olykor egyértelműbbek (pl. „illogikus”, „fölösleges”, „nincs rá példa a magyar nyelv történetében”, „Arany nem így írta” stb.), olykor értelmezhetetlenek (nem lehet tudni például, pontosan mitől „pongyola”, „igénytelen” valakinek a beszéde). Ezekhez azonban más minősítések is társulnak, olyanok, amelyeket kizárólag a nyelvművelés háttérében álló politikai ideológia hoz létre; ez az ideológia határozza meg azt is, hogy egy-egy időszakban mely minősítések a legnépszerűbbek – ezt mindjárt megnézzük közelebbről is.

A „hibák” fölfedezése és javításuk nem a nyelvről szerzett ismeretekből, hanem a nyelvről kialakult mítoszokból indul ki. A hiedelmek közül sok arra a nézetre vezethető vissza, hogy a nyelv „igazi” formája az írott, „irodalmi nyelv”, ez a magyar nyelvművelés kiindulópontja is. A rögzített szövegeket etalonnak tételezve sokkal könnyebb romlásnak, mint javulásnak vagy egyszerűen változásnak értelmezni a nyelvben lejátszódó folyamatokat, ezért ijedeznek sokan a nyelvi változásoktól. Az iskolákban talán leggyakrabban elhangzó javítások – a „kerek, egész mondattal válaszolj” és a „háttal nem kezdünk mondatot” típusúak – szintén az írott nyelvben megkövetelt kidolgozottságot kéri számon a tanulókon; ezen kívül nem veszik figyelembe, hogy a beszélt nyelvnek olyan, alapvető fontosságú elemei is vannak (*beszélésjelzőknek* hívják őket), amelyek írásban ritkán jelennek meg – ilyen többek között a mondatkezdő *bát*.

Egy másik mítosz az, hogy „a nyelv a gondolatok közlésének eszköze”, s ezért úgy kell alakítani, hogy ezt a funkcióját a lehető leghatékonyabban töltsse be. Ez a hiedelem egy másik nagy hagyományban, a racionalitás mindenekfölöttvalóságába vetett hitben gyökerezik. Ez a szemlélet, láttuk a nyelvtervezésnél is, a nyelvet gépnek

gondolja, logikusan, gazdaságosan és pontosan (félreértések nélkül) működővé szeretné formálni. Aki így szemléli a nyelvet, az fölöslegesnek tartja azokat a változatokat, amelyek ugyanabban a grammatikai funkcióban szerepelnek; és bízik abban, hogy a nyelv „tökéletesebbé” tehető, szükség esetén „megjavítható”.

Mindkét mítosz a platonisztikus szemléletre vezethető vissza: hogy a nyelvnek egyáltalán *van* eszményi formája. Ezt az eszményi formát a nyelv esetében mindig zártnak és világosan körülhatárolhatónak képzelik el; ezért gondolják, hogy a nyelvi változások értelmezhetők „fejlődésnek” vagy „romlásnak” (az eszményihez való közeledésnek vagy attól való távolodásnak). Ehhez gyakran még az a 19. századból örökölt gondolat is hozzákapcsolódik, hogy a nyelv „szelleme” a nyelvet beszélő „nép lelkét” fejezi ki. Ezért tartják veszélyesnek, ha a nyelvi érintkezések révén „idegen elemek” bontják meg a magyar nyelv „magyarosságát” – meghatározatlanul hagyva, hogy mitől magyaros valami vagy mitől magyartalan, s figyelmen kívül hagyva azt is, hogy a magyarosnak minősített elemek származhatnak régebbi kölcsönzésekéből.

Ezekből a mítoszokból nő ki az a félelem, hogy a nyelv „elromolhat”, s innen egyetlen lépéssel el lehet jutni oda, hogy el is romlik, ha valakik nem tartják folyamatosan karban. Annyira hozzászoktunk a nyelvművelés jelenlétéhez, hogy sokan sosem gondolnak arra, hogy a nyelvművelés évtízszázadokkal később jelent meg, mint a nyelv. Nem gondolnak erre akkor sem, amikor elhiszik, hogy rögzített szabályok nélkül olyan káosz alakulna ki, hogy végül a közösség tagjai nem értenék meg egymást, vagy hogy az emberek csak akkor tudnak egymással zavartalanul kommunikálni, ha ehhez külső segítséget kapnak.

Terepruhában

A nyelvművelés nemcsak értelmünket célozza meg azzal, hogy logikára, gazdaságosságra, nyelvtörténetre hivatkozik, hanem érzelmeinket is: az álcázás legfejlettebb módját, a fogalmi metaforákat veti be annak érdekében, hogy a nyelvművelést nélkülözhetetlen tevékenységnek tartsuk.

Kicsit följebb a generálisok, bakák és zsoldosok, most a kamuflázs emlegetése nem véletlen: a nyelvművelő irodalom legkedveltebb fogalmi metaforája a „háború”. Szorosan kapcsolódik a nyelv és a nemzet tudatos, tételszerű azonosításához: a nyelv a nemzet, s minthogy a nemzetet mint elvont fogalmat szintén metafora segítségével azonosítjuk saját csoportunkkal, azt pedig magunkkal, a nyelv végül mi magunk vagyunk. Így már nem értelmetlen arról beszélni, hogy a nyelvet védelmezni kell, mert támadások érik, idegenek fenyegetik, a létére törnek, ellenséggel szemben kell védekeznie. Az ellenség lehet egy-egy jelenség, amely ellen küzdeni kell, de lehet ellenség az is, aki a kifogásolt formákkal él, tehát maguk a nyelvhasználók. A magyar nyelvművelő irodalom tobzódik a háború fogalmi körébe tartozó kifejezésekben – a nyelvművelés *nyelvédelem, csata, harc, küzdelem, hadviselés, háború, portya*; a nyelvművelő *őr, baka*; a nyelvművelő lap *könnyűlovasság*, a nyelvnek *őrei* vannak.

A másik két leggyakrabban használt metafora a „kert” és a „beteg”. A betegséggel való példálózgatás (például a *nyelv testét fekélyek borítják, koleraként pusztít benne egy-egy új jelenség* stb.) ijesztő gondolatokat és veszélyérzetet kelt, de már önmagában a folytonos *ápolás* is azt sugallja, hogy a nyelv alapállapota a betegség. Az *ápolás* természetesen a „kert” metaforának is része. Egy kert kapcsán lehetne éppen beszélni ültetésről, nemesítésről, öntözésről, virágzásról, a sokszínűségben való gyönyörködésről is, figyelemre érdemes, hogy a nyelvet „őrei” – vagy csőszei – mindig gyomosodó, elvaduló kerthez hasonlítják, amelyben folyton a fattyúhajtásokat kell nyesegetni, és a gazt kell irtani.

A „kert” kiterjeszhető „környezetté” és „városi környezetté” is: az 1930-as években nagy kedvvel azonosították a nyelvet a minket körülvevő környezettel, amit *előnt a szemét, eláraszt a szenny*, és ezért a nyelv művelés dolga a *tisztítás, söprés, nagytakarítás*. A „kert”-hez hasonlóan a természetbe való beavatkozás nélkülözhetetlenségét sugallja, amikor a nyelv művelők a folyószabályozó mérnök tevékenységéhez hasonlítják saját munkálkodásukat (*megfelelő mederben akarják tartani a nyelv változásait*). Újabban előfordul, hogy a katasztrófát előre jelezni képes szeizmográfhoz hasonlítják a nyelv művelést – mintha a többieknél jobban ismernék a veszélyek természetét, és segítőkészen előre jeleznék. Az uralkodó metaforák azonban továbbra is a „háború” és a „kert”.

A fogalmi metaforák erejét már ismerjük: észrevétlenül irányítják a gondolkodásunkat. Miután az emberek a nyelvet veszélyes ellenség célpontjának, gyomos kertnek, súlyos betegnek, a nyelvi változásokat pedig pusztító földrengésnek *képzelik el*, már nem kérdőjelezik meg, hogy nyelvvédő háborúra és hadvezérre, gyomirtásra és kertészre, gyógyításra és orvosra szükség van (a szeizmográf szerepe egyelőre tisztázatlan, mert a földrengést megállítani akkor se lehet, ha tudjuk, hogy lesz). Azt a kérdést ezek után már szinte soha nem teszik föl, hogy *miért* volna egy szó ellenség, miért volna a nyelv gazos, beteg, vagy mit jelent az, hogy a nyelv „ki akar lépni a medréből”.

A politika szolgáólánya

Sokan meglepődnek rajta, noha természetes, hiszen az elit előjogainak fenntartása a célja, hogy a nyelv művelés milyen szorosan kötődik a politikai ideológiákhoz: érvényes vezéreszméit politikai tényezők alakítják, ezért aztán az egymást váltó uralkodó politikai eszméknek megfelelően változtak a „nyelvhelyesség” legfontosabb kritériumai, a legfenyegetőbbnek érzett „veszélyek” vagy a leggyakoribbnak gondolt „hibák” – s így a sürgetőnek vélt feladatok kijelölése is.

A mai értelemben vett nyelv művelés a 19. század utolsó harmadában kezdődött, a „csak egy lehet helyes” eszméje Szarvas Gábor színrelépésével jelent meg. Szarvast, a *Magyar Nyelvőr* (1872–) első szerkesztőjét a magyar nyelv művelés egyik legkiemelkedőbb alakjának tartják, s gondolatainak, eljárásainak hatása ma is érezhető. A korszak a gazdasági válság nyomán a liberális eszmékből való kiábrándulás kora volt, ezzel összhangban a központosított hatalomba és a hierarchia tiszteletébe vetett hit megerősödött. Szarvas nyelv művelő elvei nemcsak ebben követték a politikai hangulatot. Alapelvei szerint a „nyelv helyességi” döntéseket a nyelv történetéből és a „tiszván” megőrzött népnyelvből származó adatokhoz mérten kell meghozni – ebben a századvégre jellemző „történetiség és nép” felé fordulást láthatjuk, hasonló operettes kivitelezésben: a „történetiség” kultuszá merevedett, a „népnyelv” Szarvas értelmezésében nem a létező nyelvjárásokat jelentette, hanem a népszínművek idealizált álnépiségét.

Szarvas Gábor halála után átmenetileg lecsendesült a nyelv művelő buzgalom, a nyelv művelés körüli állóvíz az 1920-as évek közepén kezdett fölkavarodni. Szaporodtak a napilapokban a nyelv művelő írások, s a „mozgalom” az 1930-as években végül újra erőre kapott, ez alkalommal minden korábbinál nagyobb dübörgéssel. 1932 januárjában önálló folyóiratot indítottak *Magyarosan* címmel. A két háború közötti nyelv művelést ehhez a folyóirathoz kötik, de az időszak nyelv művelő tevékenysége ennél sokkal szélesebb mederben folyt: napilapokban, nyelv védő könyvekben, és megjelent a nyelv művelés az iskolákban is. Az 1930-as évek magyar nyelv művelését lényegében Szarvas Gábor nyelv művelő elveinek még dogmatikusabbá válása jellemzi. A középpontba a germanizmusok és az idegen szavak elleni harc került – a szómagyarító mánia az egész korszak legfőbb jellemzője volt –, sokszorosára nőtt a magyarságra való hivatkozások aránya (kezdve rögtön a folyóirat címével); a *nyelvörkődés*-t, *nyelv művelés*-t mint terminust pedig egyre inkább a *nyelv védelem* váltotta föl – a *fajvédelem* mintájára.

A háború után, a romhalmaz tetején, a szegénységben, a politikai földcsuszamlások közepette az ország legkisebb gondja is nagyobb volt a művelt nyelvhasználat propagálásánál, úgyhogy egy ideig az Akadémia korábbi Nyelvművelő Bizottsága dőcögött tovább. 1950-től azonban a nyelvművelés körül is új, FÉNYES SZELEK kezdtek fújni: szovjet mintára átszervezték az Akadémiát, s vele a Nyelvművelő Bizottságot. A nyelvművelésben ugyanaz a két alapelv érvényesült, mint a társadalomban: egyrészt hogy a múltat végképp el kell törölni, másrészt hogy az új nyelvművelésnek a társadalmat kell szolgálnia, nem a nyelvet fetisizálnia. Ez így még rokonszenvesen is hangzana, csak hát a nyelvművelés legfőbb irányelveiben bekövetkezett változások olyasmi viszonyban voltak egy „emberségesebb nyelvműveléssel”, ahogyan az a politikai kurzus viszonyult a szociáldemokráciához, amely a háborút követő néhány év után ismét maga alá gyűrte a magyar társadalmat. Az 1950-es években megszületett a kommunista nyelvművelés, melynek központi célja az egységesítés volt – ez a legnagyobb pusztítást a „fölemelendő” nép nyelvében, a nyelvjárásokban végezte, de a tudománytól és minden szakmától is azt várták el, hogy szókincse – a „mindenki egyenlő” jegyében – közérthető legyen. Az egységesítést részben mint társadalmi szükségszerűséget („történelmileg így alakult”), részben mint társadalmi szükségletet mutatták föl: a nyelvművelő dolga, hogy megállapítsa, mi az, amire a társadalomnak szüksége van, s mi az, amire nincs: amire szüksége van, az helyes, amire nincs szüksége, az nem helyes. Szüksége pedig arra van a társadalomnak, ami egységesíti, minden, ami az egységességet veszélyezteti, kifejezetten káros: a „zsargon”, a nyelvjárás, a szleng.

Az 1960-as években a politikai életben fokozatosan szelídülni kezdett az erőszakos homogenizálás, és megemelkedett a falu és a népi kultúra presztízse. A diktatúra eresztékeinek lazulása egy idő után nálunk is megengedte, hogy Dubček prágai tavaszának „EMBER-ARCÚ SZOCIALIZMUSA” annak rendje s módja szerint, letompítva, „radikális elhajlásoktól” mentesen, de mégis „begyűrűzzön”.

Így aztán zöld utat kapott az egységesítésről lemondó, türelmesebb nyelvűvelő irányzat. A neve, nem sok kétséget hagyva politikai kötődését illetően, *emberközpontú nyelvűvelés* lett, apostola pedig LŐRINCZE LAJOS. Lőrincze már korábban is megengedőbbnek bizonyult kollégáinál, az új irányzat ennek megfelelően végül eljutott oda, hogy a „helyességet” nem a nyelv, hanem a nyelvhasználó szemszögéből nézve kell megítélni: ugyanaz a nyelvi elem lehet helyes az egyik kontextusban, és helytelen egy másikban. Az új program legfontosabb eleme az volt, hogy elhagyta a kommunista nyelvűvelés ideológiai alapelemét, az egységesítést, ezt egy azzal éppen ellentétes elv, a „nyelvszokás” elve váltotta föl. Lőrincze szemlélete és alapelvei azonban nem tudtak behatolni a nyelvűvelő gyakorlatba, zömmel megmaradtak a rigorózus hagyományok.

Az 1980-as évek legvégén, s főként a fordulat után a nyelvűvelés is új helyzetben találta magát. A korábban viszonylag tűrhetően csordogáló pénzforrások kezdtek kiapadni; veszélybe került a nyelvűvelés tekintélye, mert a viharos tempójú politikai és gazdasági átalakulások közben az emberek nagyrésze pártokkal, pártoskodással, saját helyének és saját boldogulásának a keresésével volt elfoglalva, s nem különösebben érdekelte a nyelvhelyesség kérdése. A bajokat tetézte, hogy az igazodni szerető nyelvűvelés nehezen alkalmazkodott ahhoz a nyelvűvelő szempontból szerencsétlen körülményhez, hogy egyszeriben több politikai nézetrendszerrel is lehetett azonosulni. Az általánosnak mondható zavarodottságban és a korszellemnek megfelelően mindenki úgy és ott próbálkozott, ahogyan tudott – az 1990-es évek első fele a nyelvűvelő elvek kisvállalkozásainak kora.

Az új, nagyjából azonos tartalmú, de másként címkézett irányok nem váltak élesen el egymástól, kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyanazt csinálták és ugyanúgy, amit és ahogyan korábban is csináltak. A változtatási javaslatok egy része a nyelvűvelés megváltozott tudománypolitikai helyzetére keresett választ, azon igyekezve, hogy a nyelvűvelést minél inkább a nyelvtudomány kebelén belülinek

tüntessék föl: ezért aztán újabb és újabb neveket javasoltak neki: hogy legyen *antropológiai, szociolingvisztikai, kommunikációközpontú, nyelvstratégiába ágyazott*. Az új irányzatok másik része viszont, a nyelv-művelés hagyományainak megfelelően, az új politikai ideológiákat követte. Az egyik a középosztályt célozta volna meg, úgy vélte, a nyelv-művelésnek „az ideális polgár” tulajdonságaira kell építenie – ez az irány gyorsan elhalt. Sokkal sikeresebb lett a *nemzetközpontú* nyelv-művelés: ennek már a neve is mutatja megszületésének ideológiai motivációit. Az új irány sem az elvek, sem a gyakorlat módosítását nem szorgalmazta, mindössze annyi történt, hogy a nyelv-művelők hirtelen fölfedezték, hogy Magyarország határain kívül több millió magyar anyanyelvű él, s hogy itt az ideje az ő nyelvhasználatuk irányítását is saját fennhatóságuk alá vonni.

Stockholm-szindróma

Sokszor próbáltam már nemsztenderdet (is) beszélő embereket meggyőzni arról, hogy az ő beszédük sem rosszabb, mint másoké. Nem megy könnyen. A magyar társadalom tagjainak zöme nemcsak lázadás nélkül elszenvedi, hogy „kijavítsák”, hanem természetesen tartja, hogy ő is megbélyegezzen másokat. Amikor a nyelvhelyesség kérdése kerül szóba, nem vitatják, hogy nem tudományos, nem kérdőjelezik meg a politikai ideológiákkal kiépített bensőséges kapcsolatát sem – ezek igen sok ember számára tökéletesen közömbös szempontok. A nyelv-művelés védelmezésébe akkor kezdenek felebarátaink, amikor azt hallják, hogy már a „helyesség” kérdésének fölvetése is értelmetlen: micsoda hülyeség, hogy nincs nyelvhelyesség, mikor a felebarátok saját bőrükön tapasztalják, hogy már hogyan lenne helyes meg helytelen beszéd, őket is büntették a helytelen miatt, és ők is lenézik, aki hibát vét. Aki ezt el akarja kerülni, beszéljen csak helyesen. Lehet, hogy nem tudományos a nyelv-művelés, lehet, hogy az uralkodó politikai széljárás szerint nyikorgatja

a szélkakasát hol oda, hol vissza, de szükség van rá, hogy valaki megmondja, hogyan kerülhetjük el a szégyent, hogy rosszul mondunk valamit. Mert ha valaki nem az elvárt módon beszél, akkor hátrányba kerül, műveletlennek, „falusinak”, faragatlannak, butának tartják. Éppen ezért elfogadják, hogy „nyelvhelyességi hibáik” javíthatása saját érdekükben történik, még ha nem kifejezetten esik is jól nekik az így kapott „segítség”.

Tökéletesen érthető, hogy nem olyan egyszerű kitérni a nyelvművelés hitéből – nem könnyű kitérni semmilyen hitből, amit természetessé, egyetlen választhatóvá, eleve elrendeltté, megkérdőjelezhetetlen tekintélyűvé szentesítve kaptunk, akartuk vagy sem. Mindenki, aki a diszkrimináció valamilyen formáját kutatja, ugyanezzel a jelenséggel szembesül: a hívők, legyen hitük tárgya egy kiválasztott rassz, kultúra, nem vagy nyelvváltozat felsőbbrendűsége, kevés kivétellel nem gonosztevők, nem bűnözők, csak egyszerűen föl nőttek valamilyen, készen kaptak egy ideológiát, és fogalmuk sincs, hitük mennyire kártékony, s hogy nevében mennyi igazságtalanságot művelnek – ők maguk is. Különösen nehéz lemondani az egyetlen igazság biztonságáról, ha valaki fáradtsággal, kinnal, keservvel tanulta végre meg a nagyra értékelt változatot, és valakik e munka értelmét és eredményeit kérdőjelezik meg, a nehezen megszerzett pozíciót ássák alá, most, amikor már végre ő, a nyelvhelyességi öregkatona csicskázthatja a nyelvhelyességi kopaszokat. A ráismerés mindenképpen kényelmetlen, de ezt azért túl lehet élni, ha az ember elrendezi magát, hogy megvezették, nem tehet róla, ezt örökítették rá, és úgy határoz, személyes döntése számít, és ő bizony kitör a számlára immár föllismerten embertelen hagyományból. Ehhez erő kell, afféle MEDVE GÁBOROS elszántság és belső rend.

Mitől ilyen erősek a nyelvművelés pozíciói? A legkülönfélébb történelmi korokat éli túl lényegében sértetlenül, egymással szembenálló rezsimeket szolgál ki könnyedén váltva közöttük, mióta bekerült az iskolákba, azóta úgy elterpeszkedett bennük, hogy a tényleges nyelv és nyelvészet alig látszik tőle, uralja a közgondolkodást.

Az a néhány ügyes, a gondolkodásunkat átverő nyelvi trükk, de akár még a néha enyhébb, máskor süvítő politikai hátszél is kevés volna ilyen hatalomhoz.

A nyelvművelés azonban többszörösen ágyazódik be a magyar kultúrába, az európai hagyományba, s talán ennél még mélyebbre áshatunk, egészen valamiféle egykori evolúciós húzóerőig. Amíg mind ezt nem értjük meg, kiszolgáltatottak maradunk ezzel a megsokszorozott erővel szemben. Addig újratermeljük a nyelvi diszkriminációt, és esélyünk sincs megszüntetni, s azt sem értjük, miért azok a nyelvhelyességi dogma legharcosabb védelmezői, akik sokat szenvedtek tőle, akik súlyos sebeket kaptak gyerekkorukban – pontosan ugyanúgy, ahogy a bántalmazók nagy eséllyel voltak annak idején bántalmazott gyerekek. Ha nem szélmalomharcot akarunk folytatni annak érdekében, hogy „a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája” leomoljon, akkor tanácsos ezt a tudást föltérképeznünk. A kérdés tehát: mi okból tartja a népi nyelvészeti tudás természetesnek a nyelvi diszkriminációt?

A nyelvjárások tömeggyilkosa

A nyelvművelés az iskolát az 1930-as évektől kezdve legfőbb szövetségesének, kiemelt fontosságú működési területének tekinti. PINTÉR JENŐ budapesti tankerületi főigazgató ekkor vezette be rendelettel a nyelvművelést a közoktatásba, azóta „erkölcsi felelőssége” minden magyar tanárnak, hogy kijavítsa tanulói „nyelvhelyességi hibáit”. Pintér *Magyar Nyelvvédő Könyv*-et is írt, ez egyszerű, könnyen megjegyezhető előírásokat és tilalmakat s még egyszerűbb „magyarázatokat” tartalmazott (pl. „egyes esetekben az *és* kötőszót más szócskákkal kell megcserélnünk, mert nyelvünk szelleme így kívánja”). Nemcsak ezek a tételek, hanem a nyelvművelő irodalom egyéb tanácsai is könnyen váltak babonává a laikus nyelvművelők értelmezésében: még mindig gyakran hallhatjuk, hogy a *be van csukva* germanizmus, hogy az *ami* pongyola az *amely* helyett stb.

Ma sem jobb a helyzet. A tankönyvek közül több kifejezetten arra bízta a gyerekeket, hogy ne vessék ki nyelvhelyességi hibát ejtő (azaz a sztenderdtől eltérő nyelvváltozatot beszélő) társaikat; a tanárképző intézmények magyar szakos oktatásában és a tanítóképzésben a nyelvművelés a mai napig megtalálható tantárgy; a tanárképző főiskolákon a nem magyar szakosoknak is kellett nyelvművelést tanulniuk. Így aztán a tanárok úgy hiszik, kötelességük „javítani” tanítványaik „helytelen” beszédét. A nyelvtanórákat szinte kizárólag a hagyományos értelemben vett, ráadásul előíró szemlélettel oktatott „nyelvtan” tölti ki.

Amikor az érvek, adatok, ismeretek nyomán megszülető saját ráismerés már csaknem ledönti a nyelvművelést körülölelő gondolati védműveket, a végére mindig marad még egy utolsó bástya: hogy jó, ez mind igaz lehet akkor, ha a tanárok megszegyenítik a gyerekeket, a felnőttek megalázzák egymást a „kijavítással”, de a javítgatások zöme nem bántó, hanem segítő. A szándék sokszor valóban az: tanárok tömegei javítgatnak lelkesen, a legjobb szándékkal, megfelelő a képzésük alatt elsajátított erkölcsi követelménynek, nevezetesen hogy segítsenek a rájuk bízott emberpalánták műveltségének, gondolkodásának pallérozásában, tanítsák meg beszélni őket. A következmények azonban súlyosan eltérnek a szándékolt hatástól, és erről a másokat segítőképpen javítgatók mit sem tudnak. Ezért nézzünk most néhány példát, hogy ne tornyosulhasson ott végső menedéként az öncsalás lehetősége.

Hosszú éveken át minden évben megkérdeztem magyar szakos tanítványaimat, hogy tanáraik milyen „hibákat” javítottak gyakran vagy ritkábban, milyen módon, s van-e valamilyen személyes élményük az ilyen javításokkal kapcsolatban: különösen emlékezetes eset, ami velük vagy osztálytársukkal esett meg. Alig fordult elő, hogy valaki ne írt volna kellemetlen emlékekről. Az ilyen beszámolók természetesen szubjektívak, de épp ezt akarjuk: azt szeretnénk tudni, hogy a nyelvművelés milyen érzelmi lenyomatot, emléket hagy bennünk

– erre az éppen felnőtté váló fiatalok vélhetően jól emlékeznek. De hogy a külső nézőpont is jelen legyen: voltak olyan tanítványaim, akik szakdolgozatot írtak arról, hogyan viszonyulnak a tankönyvek a nyelvhelyesség kérdéséhez, illetve mit és hogyan javítanak a tanárok – különféle órákra és korcsoportokhoz ültek be a tanári módszereket tanulmányozni, s közben a nyelvhelyességi javításokról készítették följegyzéseket. Kívülről sem láttak mást, mint ami társaik emlékezetébe vésődött. A jó nagy dobozt megtöltő példatárból következik itt most néhány emlék.

„Amikor tanítottam, a szakvezetőm megkért rá, hogy csak a teljes, egész mondatokat fogadjam el. Egy kislánytól megkérdeztem: mennyi öt meg öt? Erre azt válaszolta: tíz. Azt kellett mondanom, hogy nem, mivel a kislány nem egész mondatral válaszolt. A megoldása helyes volt, mégsem fogadhattam el. Rossz volt látni a csalódottságot az arcán.”

„Amikor nem otthon vagyok, próbálok úgy beszélni, hogy kerüljem az ő-t tartalmazó szavakat, nehogy elrontsam véletlenül. Tehát miközben beszélek, azon gondolkodom, hogy majd nem azt mondom a következő mondatban, hogy pénteken megyek haza, hanem hogy pénteken utazom haza.”

„Nálunk mindenki nákol otthon, a faluban is, általánosban nem volt belőle semmi probléma, nem szóltak érte. Aztán bekerültem gimnáziumba XXX-re, és ott többször kijavítottak. Nagyon rossz volt, mert addig nem gondoltam hibának. Az édesanyám is így mondja.”

„Órán egy szöveget kellett felolvasnunk. Az egyik lány értékelésekor a tanár elmondta, hogy ő volt a legjobb közülünk, a legérthetőbb, legértelmesebb felolvasást tőle hallotta, de négyest ad neki amiatt, mert a kiejtésén érződik a tájszólása. Azt is hozzátette, hogy a tájszólás szép, nem szabad kiirtani.”

„Fiatalabb testvéremnek (7. osztályos) rajzórán plakátot kellett készítenie ‘Az idegen szavak beszennyezik a szép magyar nyelvet’ felirattal és mondanivalóval.”

„Alsóban a folyosón szaladgáltunk szünetben, és az egyik gyerek mondott valamit, amiben suksük volt. A felügyelő tanár odalépett, és tarkón legyintette.”

„Felső tagozatban a magyar terem falára ki volt függesztve egy kép 'Üldözzük a suksük nyelvet!' fölszólítással.”

„Az egyik szegedi elitiskolában a magyartanár a hatodikos gyerekeknek azt mondta, hogy ne suksüköljenek, mert úgy a cigányok beszélnek.”

„Általános iskolában, ha valaki az E/1 személyben nákot használt, beléptették a 'hatókör klubba': tagja minden tanuló, aki egyszer is kiejtette a 'játszanák' szót és ennek társait. Hibáncént 1 Ft fizetendő mint tagsági díj. Ha valaki azt mondta órán, hogy hetfű, píntek, akkor a tanár azt mondta neki: 'Apád paraszt volt, s te is az maradtál.'”

„Nálunk általános iskola alsóban az, aki helytelenül beszélt, szólalt meg órán, egy nagy, piros, madzagon lógó nyelvet kapott a nyakába. Addig hordta ezt, míg valaki más nem vétett a nyelv szabályai ellen.”

Kommentárra nincs szükség – enélkül is értjük, miért tartja Skutnabb-Kangas az iskolát a lingvicídium legfőbb terepének, olyan helynek, ahol súlyos trauma éri a gyerekeket nyelvhasználatuk miatt, és erőszakkal kényszerítik őket sajátjukból egy másik nyelvi csoportba. És érdemes elgondolkodnunk WILLIAM LABOV szavain is arról, hogy „az iskolát kezdő gyerek a nyelvi szabályoknak már rendkívül komplex készletét birtokolja – komplexebbet, mint amit ma bármely nyelvész képes leírni”.

Az előíró szemlélet beágyazottsága

Az iskola, bármennyire fontos erődje a nyelvi diszkriminációnak, csak az egyik oka annak, hogy a népi nyelvészeti tudás természetesen tartja, hogy a „nyelvi javak” nem azonos módon oszlanak el –

azaz hogy vannak, akiket megbélyegeznek nyelvhasználatuk alapján, s vannak olyan „szerencsések”, akiket nem. Vannak további okok is.

Az egyik valószínűleg az lehet, hogy a nyelvi diszkrimináció rejtetten működik: az embereknek fogalmuk sincs arról, hogy a nyelvhasználat alapján az emberekről kialakított ítéleteik és döntéseik *pusztán* a nyelvhasználatra alapulnak. A tanár nem a *másik változatot* beszélő gyereket tartja butának (ekkor tudná, hogy diszkriminál), hanem a *butát* (akit annak vél), akinek butaságát az adott pillanatban a tanár szerint éppen az mutatja, hogy *még beszélni sem tud rendesen*. A munkát a nemsztenderdet beszélővel szemben (azonos feltételek mellett) nem azért kapja a sztenderdet beszélő, mert sztenderdet beszél (ekkor a munkaadó észrevehetné, hogy diszkriminál), hanem mert a munkaadó szerint *hozzáértőbb* – amire abból következtet, hogy sztenderdet beszél. Vagyis az emberek a nyelvhasználatot nem szimbolikus, hanem indexikus természetű jelzéseknek tekintik, azaz úgy képzelik, hogy az emberek beszédének sajátosságai valamiféle belső összefüggésben vannak az emberek jellemével és szellemi képességeivel.

A másik ok a diszkrimináció öngerjesztő jellege lehet: minél több helyen és forrásból találkozunk vele az emberek, annál inkább megerősíti őket a tapasztalat abban, hogy aki el akarja fogadtatni magát, annak a megbélyegzőkhöz hasonlóan kell viselkednie. A nyelvi diszkrimináció esetében ráadásul nem is annyira nyilvánvaló ostobaság a „változtassa meg a beszédét, ha akar valamit” javaslat, mint a bőrszín vagy a nem esetében, mert az emberek nem tudják, hogyan működik az agyunkban a nyelv, s nem tudják, milyen funkciói és milyen sajátosságai vannak.

A következő ok, hogy a magyar kultúrába mélyen beépült az irodalom–nyelv–nemzet összekapcsolása. A 19. századi eleji függetlenségi törekvések legfőbb szimbóluma a nyelv elismertetése volt; s a nyelv pallérozása az adott időszakban éppen ennek az elismertetésnek a szolgálatában állt. A 18. század végén, és a 19. században a magyar irodalom a politikával is összefonódott s a nyelv-pallérozással is (az etalon mindkét tekintetben Kazinczy). Az a kíváncsi

ma is általánosnak látszik, hogy az íróknak és a költőknek kizárólag a jellemábrázolás kedvéért, de akkor is önmérséklettel szabad csak alkalmazniuk „helytelen” nyelvi formákat. A „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós” és más hasonló idézetek az osztályterem falán díszelnek, Aranyt és Kosztolányit „nyelv művészként”, s nem „csak” költőként tanítják.

De az előíró szemlélet kulturális beágyazottságának ennél régebbi, a közös európai kultúrában gyökerező rétegei is vannak – ezekről külön-külön esett már szó, ebben a vonatkozásban csak felsorolva: az aranykor-mítoszt máshol is kedvelik, a „tökéletes” nyelvet nemcsak a magyar közgondolkodásban, hanem az európai típusú kultúrákban általában is azonosítják az írott nyelvvel; máshol is hisznek abban, hogy minden nyelvek mércéje a latin, vagy hogy a nyelv akkor „jó”, ha „logikus”, „gazdaságos”, „tisztá” és lehetőleg legyen még ráadásul „esztétikus” is. Ezek a nézetek valószínűleg a középkori grammatika-felfogás és -oktatás lesüllyedt és folklorizálódott maradványai. Egy másik, későbbi tan hasonlóképpen népi szemléletté vált maradványa az, hogy a nyelvet többnyire „megjavítható” és „elrontható”, mechanikus gondolatközlő *gép*-nek képzelik. Egy harmadik, szintén folklorizálódott gondolat, hogy a nyelv „szelleme” a nyelvet beszélő „nép lelkét” fejezi ki, s ezért különösen „veszélyes”, ha a nyelvet „idegen elemek” bontják meg. A nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulásával nemcsak a magyar, hanem több más nyelv sztenderdizációja is összefonódott. E vélekedések közös tulajdonsága, hogy valamennyi jól illeszthető ahhoz a platonisztikus fölfogáshoz, hogy a nyelvnek egyáltalán van helyes (eszményi) és helytelen (romlott) formája.

A nyelvi megbélyegzés mély kulturális beágyazottsága önmagában is elég volna ahhoz, hogy nehezen szabaduljunk meg a nyelvi előítéletektől. De van itt más is, egy sokkal nagyobb hatású, rejtett – és kiapadhatatlan forrásból táplálkozó, tehát megszüntethetetlen, mindig

újraszülető erő: az, hogy a nyelvi előítéletesség bele van kódolva a nyelvnek abba az alapvető tulajdonságába, hogy identitást jelez.

Nem véletlen, hogy lényegében minden emberi közösségben léteznek a saját és a más nyelvek viszonyát leíró nyelvi ideológiák: sok nyelvközösségben formálnak véleményt a nyelvhasználatról, ez természetes is, hiszen a nyelvet mindannyian naponta használjuk, állandóan szem előtt (fül előtt) van. A közös nyelv használata nemcsak Európában és Amerikában kapcsolódik össze szorosan az azonos csoporthoz tartozással, ahol a nyelvhasználat a nemzeti és társadalmi identitás részévé vált, hanem azokban a társadalmakban is, amelyek nem az előbbiekhöz hasonló iparosodott kultúrákban élnek. Pápua Új-Guineában vannak olyan szomszédos falvak, amelyek törzsei a kívülálló számára azonos nyelvet beszélnek – és nyilvánvaló, hogy ők is jól értik egymást –, mégis azt állítják, hogy a szomszéd faluban lakók más nyelvet beszélnek, hiszen más törzshöz tartoznak. Számos egykori és mai példa mutatja, hogy a saját nyelv használatát sok kultúrában az értelemmel kapcsolják össze: az eltérő nyelveket nem is tartják értelmes beszédnek, aki nem a saját nyelvet beszéli, az „barbár” vagy „néma”. Más esetekben a gyereket nem tartják teljesen embernek mindaddig, míg nem tanul meg beszélni.

Minthogy a nyelv identitásaink, csoporthoz tartozásunk fontos jelzője, a fülünknek szokatlan nyelvhasználat azért figyelemfölkeltő, mert arra utal, hogy beszélgetőtársunk nem a mi csoportunk tagja, vagy nem úgy értelmez egy beszédhelyzetet, mint mi, vagy megváltozott a helyzete a csoporton belül. A szokatlan nyelvhasználat értékelése lehet kedvező, semleges és elítélő is: tarthatjuk szépnek, érdekesnek, egyéninek; egyszerűen szokatlannak vagy furcsának; de minősíthetjük csúnyának, idegesítőnek is. A megítélésben szerepe lehet a kultúránkkal örökölt előítéleteknek: az erdélyi magyar nyelvhasználatról például sokan „tudják”, hogy a „legtisztább”, „legszebb” magyar változat – olyanok is mondogatják ezt, akik soha nem hallottak erdélyieket beszélni (vagy nem tudnak róla, hogy hallottak),

vagy akik a valódi erdélyi beszédet kifejezetten kedvezőtlenül ítélik meg (mondjuk lebunkózzák a suksükölés miatt, „parasztosnak” ítélik a kiejtés miatt, „korcsnak” a román kölcsönszavak miatt). Természetesen szerepet játszhatnak ítéleteink kialakulásában személyes vonzalmaink, ízlésünk – de az értékelés mindkét esetben nélkülöz mindenféle nyelvi alapot.

A természetes állapot tehát az, ha egy nyelv „igazi” változata mindenki számára a saját változata: a saját nyelv(változat) összeköt a csoporttagokkal, és elválaszt más csoportoktól. Volt már róla szó: evolúciós szempontból nézve a nyelvi változatosságnak ez a tulajdonsága adaptív a csoportszerveződés szempontjából, mert egyszerre biztosítja a csoportok közötti elszigetelődést, és növeli a csoporton belül az összetartozás érzését.

A mai, európai elvárásokon iskolázott olvasónak gyanús lehet, hogy a saját nyelvnek ez a kiemelt megbecsülése az ETNOCENTRIKUS gondolkodás része – és igaza van, az. Azt is tudjuk, hogy az entocentrikus szemlélet minden idegent, szokatlant rossznak, természetellenesnek, esetleg erkölcstelennek tart, de legalábbis gyanakodva, húzódozva fogad. A mai, összetett társadalmakban nem örülünk az ilyesminek, hiszen a bezárkózás, pláne a másik megbélyegzése sem kívánatos, ráadásul ennél súlyosabb következményekkel is járhat az etnocentrizmus, végül olyan ideológiák építhetők rá, amelyek célja egymás kiirtása. Ezt nyilván el akarjuk kerülni, de ettől függetlenül tagadhatatlan, hogy az etnocentrikus attitűdnek a csoportképződésben viszont fontos szerepe van.

Az európai kultúrában a „tisztá ráció” tana később szentesítette és tudományossá avatta az „így kell lennie, mert így logikus/erkölcsös” elvét, és megszoktuk, hogy dolgokat kikövetkeztessünk; megszoktuk azt is, hogy a logikából kiindulva jósoljunk. Haszontalan, ha a RACIONALIZMUS dogmatizált ábrándjaival helyettesítjük a megértést, és elvitatjuk, hogy a csoporthoz tartozás érzése ma is biológiai szükségletünk. A szociálpszichológusok számtalan példáját írták

már le annak, hogy a „mi-csoport” és „ők-csoport” képzése pöccintésre beindul bennünk: elég egy iskolai osztályt a sorversenyhez A és B csapatra osztani, elég felnőtteket bármilyen irracionális alapon két részre választani, a csoporttársakban azonnal kialakul a „mi”-érzés, a másik csoport tagjaival szemben az „ők” érzése. Ha ezt számításba vesszük, könnyebb a másik megértését megtanítani, mint ha azt állítjuk erkölcsi követelményként az emberek elé, hogy szabaduljanak meg az embert más fajoknál sokkal inkább jellemző csoportba szerveződés ösztönétől. (Elvégre az empátia, a megértés, a segítségnyújtás, az együttműködés is biológiai sajátossága az embernek, és ugyanezzel a csoportléttel függ össze.)

Arról is beszéltünk, hogy a nyelvváltozatok folytonos változása szintén előnyös a csoport szempontjából: az állandóan változó nyelv jócskán megnehezíti a potyázók dolgát, akik részesedni akarnak a csoportélet előnyeiből, de maguk semmivel sem akarnak hozzájárulni a csoport boldogulásához. Ahhoz, hogy a nyelv folytonos változásait követni lehessen, folyamatos jelenlétre van szükség, nem lehet időnként lelépni a csoporttól – ez a szleng lényege. Ez viszont azt is jelenti, hogy a csoporttól eltérően beszélők megkülönböztetése, kizárása a csoportból ugyanúgy előnyös a csoport szempontjából, mint ahogyan egyes evolúciós pszichológusok szerint a csoportra potenciálisan veszélyt jelentők megbélyegzése is az, bármilyen kegyetlenül hangzik is ez.

A félelmek létjogosultságát ugyanis nem lehet vitatni. A félelem az univerzális emberi tulajdonságok egyike, kultúráktól függetlenül, belénk kódolva létezik, és nagy szükségünk van rá: félelem nélkül valószínűleg soha nem lett volna az emberiségnek alkalma rettegni se a nyelv romlásától, se más kultúráktól – mert kihalt volna, még a nyelv kialakulása előtt. Az is igaz, hogy ha az emberek mindentől féltek volna, ami új, akkor is kihaltak volna. A tudatos tanítás–tanulás és a kultúra megjelenésével a tapasztalati félelmek – például hogy nem éli túl, aki leugrik a szakadékba, vagy aki beleesik a tűzbe, akit

elsodor a folyó, aki egy bizonyos termést, gombát evett – átadhatóvá váltak: ettől kezdve tabuk is keletkeztek. Azonban a kultúra elemei, így a tabuk is, önállósították magukat egy idő után, s olyan újabb félelmeket szültek, amelyek mögött többé az égvilágon semmilyen tapasztalat nem volt, csak analógiák, metaforák, képzelgések. Amit úgy hívunk, hogy „józan ész”, az tapasztalati tudás és a kultúránkkal örökölt tudás bennünk szét nem választódó elegye. A kategorizálás, az előítéletek, a sztereotípiák csúnya következményekhez vezethetnek, gusztustalan ideológiák építhetők rájuk. De vigyázzunk megint, hiszen láttuk, hogy a kategorizálás, az előítéletek, a sztereotípiák ugyanakkor a megismerés alapvető részei.

Összegezve: az emberi nyelv alapvető sajátosságai, a változatosság és a változás tehát nemcsak a lehetőségét hordják magukban annak, hogy a tőlünk eltérően beszélőket fölismerjük, ez a viselkedés kifejezetten hasznos is saját csoportunk szempontjából. De innen csak kis lépés a más csoportokhoz tartozók nyelvi megbélyegzése, ennek megfelelően emberemlékezet óta velünk van, valószínűleg a nyelvvel magával együtt született. Hogy igen régi, azt egy sokat idézett bibliai történet bizonyítja. A *Bírák könyvében* olvassuk (12: 56; Károli Gáspár fordítása):

És elfoglalták a Gileádbeliek Efraim előtt a Jordán réveit, és lőn, hogy mikor az Efraim közül való menekülők azt mondják vala: Hadd menjek által: azt kérdezték tőlük a gileádbeli férfiak Efraimbeli vagy-é? És ha az azt mondotta: nem! Akkor azt mondták néki: Mondd: Sibboleth! És ha Szibbolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölték a Jordán réveinél, és elesett ott abban az időben az Efraimbeliek közül negyvenkétezer.

A szám lehet túlzó, de a lényeg: echte genocídium volt ez, egyetlen apró nyelvjárási eltérés segítségével fölismert csoportthovatározás alapján. A Sibboleth-történet azt mutatja, az emberek nemcsak viselkedésükben érvényesítették – öntudatlanul – a nyelvi megbélyegzést, hanem nagyon régóta tudatában is vannak annak, hogy

a nyelv alkalmas a más csoportokhoz tartozók fölismerésére, ha szükséges, kizárására, a példában sajnos ennél kegyetlenebb eljárásra is.

Van azonban egy nagyon fontos tulajdonsága a nyelvi megkülönböztetés és megbélyegzés első, hosszú évtizedes szakaszának: a csoportok viselkedése kölcsönös ebben az időszakban. Nemcsak a *Sibboleth*-et ejtők mérsárolhatták le a *Szibboleth*-et ejtőket, történhetett volna ez fordítva is. Nemcsak az A csoport gondolta úgy, hogy a B csoport tagjai nem is emberek, hiszen nem tudnak beszélni, ugyanezt gondolták a B csoport tagjai is az A csoportról. Sőt: a csoportkülönítő szerepnek önmagában nem kell előíró nyelvszemlélethez vezetnie: a csoporttagok fölismerik a hozzájuk tartozókat, de nem szükségképpen akarják előírni nekik, hogy ők is beszéljenek úgy, mintha a csoporthoz tartoznának – az ilyesminek zárt, független csoportok esetében nem is lehetett semmi értelme.

A csoportkülönbségek azonban szinte szükségszerűen válnak megbélyegzés alapjává, ha a csoportok összekapcsolódása és – legalábbis részlegesen – átjárhatóvá válása révén társadalmak alakulnak ki, amelyekben egy-egy csoport ellenőrzi a többit. Ebben a helyzetben, ha a nyelvnek nagy szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak, a hatalomra került csoport *elvárja*, hogy a többi azzal is kifejezze lojalitását, hogy elfogadja az ellenőrző csoport értékeit – például hogy elfogadja „a” nyelvnek azt a nyelvet, amit az ellenőrző csoport beszél. Amikor fölborul a csoportok közötti egyensúly, egy csoport a többi fölé kerekedik, és saját szabályait, szokásait, nézeteit, nyelvét nevezi ki a szabályok, szokások, nézetek, nyelv természetes, erkölcsös, helyes változatának, akkor az alávetett csoportokról kialakított vélemények – sztereotípiák – a megfigyelésből, jellemzésből az alávetettség jelévé: butaság, erkölcstelenség, alárendeltség bélyegévé válnak.

A nyelvi diszkriminációnak ez az utolsó, végső forrása az, ami ellen a legnehezebb tenni, hiszen a nyelv változatossága folyamatosan fenntartja annak a lehetőségét, hogy a különbséget bárki bármikor megbélyegzés alapjául használja föl.

És mégis van remény...

Mivel a csoportelkülönítő szerep a fönti értelemben biológiai beágyazottságú, és végső soron erre épül a mai előíró szemlélet, csaknem reménytelennek tűnhet, hogy tegyünk a nyelvi diszkrimináció ellen. Mégsem lehetetlen ez.

A rasszizmus, az etnocentrizmus ugyanazokon az alapokon nyugszik, mint a lingvicizmus. A lingvicizmusnak ugyanúgy csak a lehetősége van meg a csoportkötődésben, mint a rasszizmusnak és az etnocentrizmusnak. A rasszizmus és az etnocentrizmus csökkentését azonban nem gondoljuk sem lehetetlennek, sem szükségtelennek; intézményesen pedig (akadémiai testületek, kormánydöntések és az oktatás által) még kevésbé támogatják.

A népi nyelvészeti tudásnak nemcsak az része, hogy van egy tökéletes nyelv, hanem az is, még alapvetőbben, hogy „a” nyelv a mi csoportunk nyelve. Ha ebből a vélekedésből nem arrafelé mozdul tovább a gondolkodás, hogy „tehát beszélje mindenki az én nyelvet”, hanem a relativista nézőpont felé, azaz hogy „ezt mások is ugyanígy gondolják, tehát nekik ugyanolyan fontos saját nyelvük, mint nekem az enyém”, akkor könnyebb megértetni, hogy az előíró szemlélet miért erőszakos és diszkriminatív.

Természetesen ma nem indulhatunk ennyire tiszta lappal. A nyelvi diszkriminációnak nemcsak a lehetőségét örököljük, hanem kidolgozott formáit is, több rétegben a kultúránkba rejtve. Ahhoz, hogy sikerrel próbáljuk a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyáját is ledönteni, valamennyi réteg sajátosságait és összekapcsolódásait figyelembe kell vennünk: az előíró gondolkodást támogató intézményrendszer, az elitkultúrában hagyományozódó, a folklorizálódott és az univerzális emberi réteget is.

Van jó példa arra, hogy a normatív hajlamot a saját kultúra és identitás erősítésére és egyben a más változatokkal szemben tanúsí-

tott türelem erősítésére használják. Norvégiában a normatív gondolkodás a helyi változatokat részesíti előnyben a sztenderd változatokkal szemben. Kedvezőtlen megjegyzések („felvágó”, „nagyképű”) a közösségitől a sztenderd irányába eltérő nyelvhasználatot kísérik, ha az adott közösséghez tartozó beszélőről van szó; az pedig elképzelhetetlen, hogy nyíltan akár csak észrevételt tegyenek arra, hogy egy másik közösséghez tartozó ember hogyan beszél, akár iskolában, akár a televízióban, akár más nyilvános helyen.

Igaz, a magyarhoz hasonlóan erősen központosító szemlélet jellemzőbb az európai típusú kultúrákra: a francia, a német, az olasz, a brit, a lengyel, de az észak-amerikai kultúra is meglehetősen sztenderd-központú. Sokkal kevésbé az viszont a svájci vagy a görög – láttuk, az utóbbiban évtizedekig nem az volt a központi kérdés, hogy a sztenderd változatot „helyesen” beszélik-e vagy sem, hanem az, hogy két lehetséges közül melyik legyen a sztenderd változat, és a „nyelvhelyesség” eszméje később sem erősödött föl, s a javítások is sokkal ritkábbak, mint ahogyan mi megszoktuk. Arra is van példa, hogy rövid időn belül elérhető a szemléletváltás: a magyarhoz nemrég még nagyon hasonló svéd nyelvűvelés az utóbbi néhány évtizedben átalakult, ma elsősorban nyelvészeti ismeretterjesztést, szókincsbővítést és helyesírási tanácsadást végez, sokkal kevésbé előíró szellemben, mint pár évtizede tette.

A sztenderd abszurd tekintélyének visszaszorításában segíthetnek a mobil, hálózott információs társadalom új kommunikációs formái. Ezek segítségével a modern városi környezetben élő emberek, akiknek mind ez ideig nélkülözniük kellett a szoros társas kapcsolathálózatok biztonságát, a földrajzi kötöttségektől mentesen újra kiépíthetik elsődleges közösségeiket. Ez megerősítheti a nyelv hagyományos funkcióit, és hozzájárulhat, hogy a nemsztenderd változatok sokat visszanyerjenek jogaikból. Ennek egyik oka, hogy az írásbeliség tekintélye csökken, részben mert az írásba, nyomtatásba, sokszorosításba és terjesztésbe ma sokkal kevesebb energiát kell fektetni, mint akár

húsz évvel ezelőtt, részben mert az adatrögzítés és információközlés más módjai is rendelkezésre állnak ma már. Ráadásul az új csatornákon megjelenő írott szövegek jelentős része (a közösségi oldalak posztjai és kommentjei, a chat, az informális ímélek) valójában nem az írásbeliség, hanem a szóbeliség birodalmába tartozik.

A másik ok: a hálózottság erősíti a közösségi identitást, ez pedig a közösségre jellemző nyelvváltozatokat támogatja. A tértől és időtől független kapcsolatteremtési lehetőség módot ad arra, hogy a „fontosnak” nevezett ügyeken kívül a valóban fontos ügyekről, azaz a hétköznapi élet legapróbb eseményeiről és hangulatainkról is azonnal tájékoztassuk közösségeink tagjait, s ezzel életünk részesévé tegyük őket. Személyes tartalmat viszont nehéz személytelen formában közölni; tehát valószínűleg közeledni fogunk saját közösségünk nyelvváltozatához, bármilyen fizikai közegben vagyunk éppen – és mások is így tesznek, tehát talán több nemsztenderd változatot hallhatunk egy idő után. Ez azt eredményezheti, hogy nemcsak nyelvi bizonytalanságunk csökken, hanem megbélyegző hajlamunkon is könnyebben uralkodunk. A rejtett presztízs várhatóan egyre kevésbé lesz rejtett.

A már nem is annyira ködös jövő tehát azzal kecsegtet, hogy az írásbeliség és az elitiskoláztatás által létrehozott, több évszázadon át féloldalas presztízsviszonyok helyreálljanak, és a nyelv eredeti funkcióinak teljességében tudjon újra működni.